

KUR'ÂN'IN İFADE KALIPLARI NÜZUL KRONOLOJİSİNİ AYDINLATABİLİR Mİ? MÜZZEMMİL SÛRESİ ÖRNEĞİNDE BİR YÖNTEM DENEMESİ

Selim TÜRCAN*

Özet

Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Müzzemmil Sûresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi

Kur'ân âyetlerinin ya da pasajlarının kronolojisine dair görüş serdedenler sadece kendi öngörülerine bağlı kalmışlar, konuyu aydınlatacak nesnel bir yöntem arayışına girmemişlerdir. Biz Kur'ân ifade kalıplarını takip ederek Kur'ân pasajlarının tarihlerini büyük oranda tespit edebileceğimiz somut bir yöntem geliştirebiliriz. Bunun için ele aldığımız pasajda bulunan kalıp ifadelerden hareket edebiliriz. Bunların içinde bir kelimeden fazla olup Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde tekrarlanmış olan kalıp ifadeler esas alınır. Bu kalıp ifadelerden her birinin tarihini, Kur'ân'da geçtiği başka pasajlara ait kronoloji bilgilerinden hareketle tespit edebiliriz. Ardından bu ifade kalıplarına ait tarihlerin çakıştığı dar tarih aralığını çıkarırız. Bahse konu dar tarih aralığı, konumuzu teşkil eden ve ilgili bütün ifade kalıplarını bünyesinde barındıran pasajın nüzul tarihidir. Bu makale söz konusu yöntem önerisinin Müzzemmil suresi özelinde bir denemesidir.

Anahtar kelimeler: Kuran, nüzul kronolojisi, yöntem, pasaj, ifade kalıpları.

Abstract

Can the Qur'anic Patterns of Expression Shed Light on the Chronological Order of the Verses? A Methodological Attempt in the Context of the Sûrah al-Muzzammil

Those who set forth views about the chronology of the Qur'anic passages and verses have relied mostly on their assumptions, failing to produce an objective method concerning this issue. In fact, we can develop an objective method for ascertaining the chronological order of the Qur'anic passages by the chronology of the Qur'anic patterns of expression. For this, we can trace the narrations and accounts about the chronology of the other Qur'anic passages which include these patterns of expression. This article consists of an exemplary application of this method to the Sûrah al-Muzzammil.

Key words: The Qur'ân, the descent chronology, method, passage, patterns of expression.

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi, s-turcan@hotmail.com

1. Giriş

Nüzul dönemine dair tarihî çalışmalar, Kur'ân'ın kaynaklığına ve dolayısıyla Kur'ân'ın nüzul kronolojisine ilişkin bilgiye şiddetle ihtiyaç duyar. Fakat tefsir geleneğinin naklettiği rivayetler bunu sağlamada yetersizdir. Âyetlerin, pasajların ve hatta surelerin tarihlendirilmesinde hem veri eksikliği hem de ciddi ihtilaflar söz konusudur. Herhangi bir konuyu çalışmadan önce ilgili âyetlerin nüzul zamanını tespit etmek gerekmektedir. Bu amaca matuf olarak özellikle Batılıların yaptığı çalışmaları biliyoruz. Son zamanlarda Müslüman âleminden de bu konuda mesai harcayanlar ve hatta daha teferruatlı çalışmalar yapanlar olmuştur. Bahse konu çalışmalar içinde tefsir birikimi yanında siyer malumatını, surelerin üslup farklılaşmasını, âyetlerin uzunluk ya da kısalığını ölçüt sayanlara veya bütün bunlardan karışık biçimde yararlananlara; Kur'ân'ın geneline ya da belli bir konusuna mahsus olanlara rastlanır. Fakat elde edilen neticeler, titiz araştırmacıları tatmin edecek bir ittifaka ve nesnellik vasfına malik olamamıştır. Hepsinden öte somut bir yöntemi takip etme endişesi taşıyan çalışma azdır. Elbette bunda söz konusu çalışma alanının bir yöntem geliştirmeye ve ona bağlı kalmaya sınırlı şekilde imkân tanıyor olması da etkilidir.¹ Eliniz-

1 Batıda Kur'ân pasajlarının ve bazı Kur'ân kelimelerinin tarihlendirilmesi meselesi, Kur'ân'ın tarihî değeri bağlamında öne çıkarılan bir konudur. Öte yandan bunu uygulamaya çalışanların Kur'ân pasajlarını ya da kelimelerini tarihlendirirken peşin fikirlerden geri durdukları ve ya tamamen objektif davrandıkları söylenemez. Mesela özellikle Richard Bell tarafından savunulan *kitâb* kelimesinin ilk defa Medine'de kullanılmış olduğuna ilişkin görüş böyledir. Kur'ân pasajlarını tarihlendirmeye yönelik çalışmalar içerisinde kimi Müslüman araştırmacılar tarafından son zamanlarda yapılmış (bazısı daha bütünlüklü) çalışmalar da mevcuttur. Bununla beraber Müslümanların söz konusu alana dair çalışmaları genelde tarihî bir veri alanının doğru okunmasını hedeflemekten daha çok yeni bir *tefsir yöntemi* denemeye yöneliktir. Kur'ân sureleri ya da pasajları tarihlendirilirken nüzul rivayetleri, âyetlerin içerdiği üslup, âyetlerin uzunlukları kısalıkları ve nihayet içerikleri karmaşık biçimde kullanılan ölçütler olarak karşımıza çıkar. Müslümanların çalışmalarında siyer bilgisinden çok rivayetlere bağlılık göze çarpar. Konuya dair bazı örnek çalışmalar ve bilgi için bk. Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qurâns*, (F. Schwally'nin genişlettiği 2. basım, Leipzig 1909'dan ofset baskı) Georg Olms Verlagsbuchandlung Hildesheim, Almanya 1961, İçindekiler, ss. XI, XII; Régis Blachère, *Le Coran (al-Qur'ân)*, Maisonneuve et Larose, Paris 1966, ss. 11-23; Richard Bell, *Introduction to The Qur'an*, The Edinburgh University Press, Edinburgh 1953, ss. 100 vd., 110 vd., 134-136; W. Montgomery Watt, *Kur'ân'a Giriş*, çev.: Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yay., Ankara 1998, ss. 129 vd., 163-166. Müslümanlara ait rivayet, değerlendirme ve müstakil çalışmaları için bk. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö.548 H.), *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ibrâr*, tahk.: Muhammed Ali Azerşeb, Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Turâsi'l-Mahtut, Tahran 1429/2008, c. I, ss. 16-23 (eş-Şehristânî'nin naklettiği sıralamalar, râvilerinden naklen Mukâtil, Mukâtil yoluyla Hz. Ali, Kelbî yoluyla İbn Abbâs, İbn Vâkîd ve Câfer b. Muhammed es-Sâdik'a aittir.); Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis es-suveru'l-murattebe hasbe nuzûlihî*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, yy., 1381/1962, c. I, s. 3 vd.; *Asru'n-Nebî-Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev.: Mehmet Yolcu, Yöneliş Yay., İstanbul 1995, c. II, ss. 160-163, c. III,

deki makale, Kur'an pasajlarının nüzul kronolojisini belirleyebilmek için, bizzat karmaşayı oluşturan rivayetlerin ve nüzul zamanı tespitlerinin ortak hareket noktalarını dikkate alan somut bir yöntem geliştirme denemesidir. Önerdiğimiz yöntemin nüzul dönemine ilişkin çalışmalarda Kur'an'ın kaynaklığına başvuru- rken ideolojik ve öznel tarihlendirmelere karşı da belli bir kontrol işlevine sahip olacağını umuyoruz.

Makalede, gece namazlarına değinen Müzzemmil suresinin başlangıç âyetlerini ve son âyetini örnek konu olarak belirledik. Surenin nüzulüne ilişkin rivayetler, nüzul döneminde namaz ibadetinin gelişim çizgisini anlamamıza yardımcı olabilir. Ya da en azından, namazla ilgili mevcut bilgilerimizi teyit edecek şekilde teferruata dair bir bilgiye ulaşabiliriz. Fakat ilgili âyetlerin nüzul sebebine veya kronolojisine ilişkin rivayetlerin birbiriyle çelişmesi, net bir veri- ye sahip olmadığımızı göstermektedir. Acaba biz, söz konusu *tarihî veriyi* daha net hale getirebilir miyiz?

Bu soruyu cevaplayabilmek için, konuya ilişkin nüzul bilgisini içeren riva- yetlerden fazlasına ihtiyaç duyarız. O zaman da tarihî veri kaynağı olarak geri- ye, siyer ve tefsir geleneğine ait diğer nakiller kalmaktadır. Kur'an muhtevası- nın genel kronolojik gelişimine dolaylı biçimde işaret eden anlatımlar bile önem arz edebilir. Ayrıca (hepsi göz önüne alındığında) tüm bunları bir biçimde dik- kate almış bulunan geç dönem literatürün ortaya koyduğu tarihlendirmelerin önemsenmesi gerekmektedir. Bu verileri somut bir zeminde değerlendirmek, bize derli toplu bir yöntem kazandırabilir. Mesela Kur'an vahyine ilişkin krono- lojik gelişmelerin Kur'an metninde bıraktığı izleri takip etmek, somut bir zemin ve önemli bir yöntem esası olabilir. Yani, Kur'an dilinde tekrarlanan ifade ka- lıplarının nüzul sürecinde ortaya çıktığı, yaygınlaştığı ve kaybolduğu tarihleri tespit etmeye çalışmak, önemli katkılar sağlayabilir. İşte bu makale, Kur'an'ın ifade kalıplarının kronolojisini dikkate alan bir yöntem denemesidir.²

15-16 (Derze'nin naklettiği sıralamalar Câbir, İbn Abbâs, Hüseyin ve İkrime, Mecme'u'l- beyân, Hâzin ve Fuâd Mushafına aittir.); Mehdî Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, çev.: Yasin Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzullah, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, ss. 25 vd.; Zeki Du- man, *Beyânü'l-Hak*, Fecr Yay., Ankara 2006, c. I, ss. 14 vd.; Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derze Örneği*, Araştırma Yay., Ankara 2009, ss. 15-32; amlf., "Mu- hammed Abid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'âni'l-hakîm: et-Tefsîru'l-vâdîh hasebe tertîbi'n-nüzul*, Merkezi Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, (c.1-3), Beyrut 2008-2009", (kitap tanıtımı), *HÜİFD*, 2009/2, c. 8, sayı: 16, ss. 177-182; Ömer Dumlu-Rıza Savaş, "Nüzul Sırasına Göre Ayet Ayet Kur'an'ın Yorumu", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2010, ss. 163-180. Konuyla ilgili başka bazı klasik eserlere makale içinde değinilecektir.

2 İfade kalıplarına bağlı tarihlendirme yönteminin geleneksel tefsir usûlünde örneklerine rast- lamaktayız. "Ey insanlar! ... يا أيها الناس" kalıbının ya da "Hayır! ھٰی" kalıbının ve iki sure hariç hurûf-ı mukatta'a harflerinin Mekki surelerde bulunduğu; "Ey iman edenler! ... يا أيها الذين آمنوا" ka-

Kur'ân dili nüzul süreci boyunca bir takım dönüşümler geçirmiştir. Kur'ân konuları, kavramları, kalıp kullanımlar ve üslup biçimi gelişen olaylara uygun biçimde farklılaşmıştır. Dolayısıyla elimizdeki Mushaf'ın, vahyin nüzul sürecini dikkate alan bir tertibi bulunmasa da içerdiği pasajların dilinin kendi nüzul zamanlarını bir şekilde yansıtır olmasında beklenir. Fakat biz Kur'ân pasajlarını genellikle nazil oldukları tarihlere açık biçimde delalet eden ifade öbekleri olarak göremeyiz. Çünkü Kur'ân dili ve konuları her ne kadar bir dönüşüm geçirmiş olsa da Kur'ân, gelmeye başladığı andan itibaren Müslümanlar tarafından sürekli kıraat edilmiş, tekrarlanmıştır. Kur'ân kelime ve kalıpları, hem Müslümanların yaşam dilinde, hem de tekrar bu atmosferi dikkate alan vahiy dilinde bir döngüye tabi olmuştur. O yüzden pek çok ifade kalıbının nüzul zamanı birbirinden farklı pek çok Kur'ân pasajına yayıldığı gözlenir.³ Peki, bu durum, nüzul kronolojisini ifade kalıplarının belirip kaybolduğu tarihi aralıklara bakarak tespit etme işini zora sokmaz mı?

Benzer mahiyetteki sorulara şu şekilde karşılık verilebilir: İfade kalıplarının her birinin nüzul dönemi içinde belli bir tarihe işaret etmesi beklenemez. Hatta bunların çoğu tüm nüzul dönemine yayılmış kalıplar olabilir. Fakat eğer herhangi bir pasajın içindeki ifade kalıplarından birinin ya da bir kaçının nüzul sürecinin belli bir aralığında kullanıldığı tespit edilebilirse, elde edilen sonuç, onu içeren pasajın tarihlendirilmesinde bir karine kabul edilebilir. Tıpkı iz sürücülerin karışık ve bulanık izler çoğunlukta da olsa sadece en açık, tanımlanabilir ve takip edilebilir olanları delil kabul etmeleri gibi. Onlar diğer izlerin çok, karışık ve bulanık oluşuna itibar etmez ya da o izleri değerlendirmeye almazlar. Tüm izler içinde sadece biri bile takip edilebilir olsa onu emare kabul ederler. Öte taraftan değerlendirmeye girebilen ifade kalıbı/iz sayısı arttıkça ulaşılan netice ilgili pasajı tarihlendirmede bir karine olmanın ötesine de geçebilir. Hatta yöntemimizin sınırları burada bitse de söz konusu ifade kalıbının kullanım süresine ilişkin bu sonuç, başka tarihî verilerle desteklendiğinde nüzul dönemine ait açık tarihî bir kanıt haline gelebilir.

İbının ise Medenî surelerde bulunduğuna ilişkin görüş ve değerlendirmeler buna örnek teşkil eder. Dikkat çekici olanı bu tespitlerin rivayetlerden hareket etmiş olsa da nazarı olması ve bir genellemeyi ifade eden aklı bir çıkarım olarak tartışılmış olmasıdır. Yine konularına göre surelerin genellemeye tabi tutulduğu da görülür. Bilgi için bk. Hibetullâh b. Abdirrahîm b. İbrâhîm İbnu'l-Bârezi (ö.738 H.), *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhihi*, (Erba'a kutub fi'n-nasih ve'l-mensuh içinde), tahk.: Hâtîm Sâlih ed-Damîn, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1908, ss. 31, 32; Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi (ö.794 H.), *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1421/2001, c. I, ss. 240 vd.; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Suyûtî (ö.911 H.), *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yay., İstanbul 1398/1978, c. I, ss. 22, 23.

3 Watt, *Kur'ân'a Giriş*, ss. 129 vd.

Peki, herhangi bir pasaj içerisinde geçen bir ifade kalıbını nasıl tarihlendirebiliriz? Bunu, o ifade kalıbını içeren tüm Kur'an âyetlerinin teşkil edeceği grubun toplu olarak nüzul döneminin hangi dilimine denk geldiğini tespit ederek yapabiliriz. İlgili âyetlerin her birini içeren farklı yerlerdeki pasajlara ilişkin tarihlendirmelere tek tek bakılır.⁴ Pasajların hepsine ilişkin bütün rivayet ve değerlendirmeleri içerisine alacak en geniş tarih dilimi tespit edilir. O takdirde söz konusu gruba dâhil olan bir âyeti içeren ve konumuzu teşkil eden pasajın nüzul zamanına ilişkin de ilk veriyi elde etmiş oluruz. Sonra konumuzu teşkil eden pasajın içerdiği bütün ifade kalıplarını aynı yöntemle tararız. Elde edilen tarih dilimlerinin birbiriyle çakıştığı dar tarih dilimi, yaklaşık olarak konumuzu teşkil eden pasajın nüzul zamanını verecektir. Zira farklı tarih dilimlerine işaret eden ifade kalıplarını bünyesinde toplayan bir pasaj ya da sure, ancak bunların hepsinin çakıştığı dar tarihî aralıkta inmiş olmalıdır. Tarih dilimlerinin birbiriyle çakışmadığı yerde pasajın bütün olmaması; birden fazla pasaja karşı karşıya bulunuyor olmamız büyük bir ihtimaldir. Öte taraftan eğer bir ifade kalıbı nüzul dönemi içerisinde sınırlı bir tarih dilimine işaret etmiyorsa mantıken o ifade kalıbından yararlanmayız. Böyle ifade kalıplarının tüm nüzul döneminde yaygın biçimde kullanılması nedeniyle tarihlendirmede kullanılamayacağına hükümlenir. Yöntem işletilirken buraya kadar belirlenen esaslar, birinci aşamayı teşkil edecektir. Bunun yanında söz gelimi ele aldığımız bir ifade kalıbını içeren âyetlerden biri ile ilgili tarihlendirmelerde bazen diğer tespitlerden oldukça uzak biçimde serdedilmiş bir tarihlendirmeye rastlanabilir. İkinci aşama olarak tüm tarihlendirmeleri içeren aralığı alabildiğine genişleten böyle bir görüş, aşırı kabul edilip dışarıda bırakıldığında (ilk önce ifade kalıbını içeren bir âyet için sonra da kalıbın kendisi için) daha dar bir tarihlendirme elde edebiliriz. Bu, yöntemin kesinlik arayışını esneten bir kuraldır. Ama bu kuralın sayesinde yaygın olduğu tespit edilen bazı ifade kalıpları kullanılamaz durumda kalmışken kullanılabilir hale gelebilir. Her iki aşamayı da ayrı ayrı işletmek ve sonuçlarını ayrı ayrı çıkarmak önem arz eder.⁵

4 Tarihî olayların gelişimine dair bilgiler ve tefsir geleneğinin naklettiği, konuya dair ister doğrudan ister dolaylı ilgi içeren, her tür kronoloji bilgisi, rivayetler ve nihayet tüm bunlara ilişkin erken ve geç dönem değerlendirmeler, bize yardım eder.

5 İtiraf etmemiz gerekir ki, bu yöntemin ihtiyaç hissettirdiği açıklıkta (senelerine göre) tarihlendirme tercihlerine ne geleneksel rivayetlerde ne de modern çalışmalarda rastlanmaz. Elimizde sure düzeyinde sıralamalar ve bazı tarihlendirmeler bulunmaktadır. En açık ve detaylı çalışma pasajları tarihlendirmeye çalışan Bâzergan'a ait olanıdır. Biz onun verdiği sure sıralamalarını, pasaj tarihlendirmelerini ve eski kanaatlere ilişkin kıyaslamalarını hazır bir zemin olarak kullandık. Böylece diğerlerinin sure sıralamalarını Bâzergan'ınkilere kıyasla aşağı yukarı tarihlendirmelere çevirerek hareket ettik. Nöldeke ve Blachéré'e ait dönemlendirmenin

Bütün bu sürecin sağlıklı işlemesi için *ifade kalıbının* ne olduğu konusunda da bir netliğe ulaşmak gerekmektedir. Benzerlerini başka surelerdeki başka âyetlerde arayacağımız bu ifadeler, biçim ve anlam olarak birbirine uyum arz ettiğinde ortaklaşa bir kalıbı teşkil edebilir. Peki, biçim ya da anlam benzerliğinin ölçüsü ne olacak?

Biçimsel benzerlik konusunda evvela Kur'ân dilinde tekrarlandığını bildiğimiz ve birden fazla kelime içeren terkipler dikkate alınacaktır. Bu terkiplerin aynen tekrarlanması, ya da aynı kelime kökünden türemiş olmak kaydıyla ancak kısmî değişiklikler içermesi yahut da aynı yapının tekrarlandığına dair kuvvetli bir his verecek şekilde olup sadece bir veya iki kelimesinin müradifiyle yer değiştirmiş olması gibi ölçütler kabul edilecektir. Terkibin konumunu teşkil eden pasaj veya sure dışında ondan bağımsız olarak en az iki kere tekrarlanmış olması da bir gereklilik olarak görülecektir. Bir ifade biçiminin yöntemimiz açısından bir kalıp olarak kabul edilebilmesi için şekli benzerlik ve tekrarlanmış olmak özelliklerinden ayrı olarak, tekrarlandığı her bir yerde aynı anlama gelmesi de gerekmektedir. Elbette ortak ifade biçimleri buldukları lâfzî bağlama göre bir takım anlam nüanslarına sahip olabilir. Fakat sözün kime ait olduğu, muhatabın kim olduğu, ne anlattığı gibi anlamın temel öğeleri bakımından tam bir ortaklığa sahip bulunması gerekir. Böylece hangi ifade biçiminin yöntemi-miz açısından *ifade kalıbı* olarak kabul edileceği hangisinin kabul edilemeyeceği büyük oranda netleştirilmiş olur. Makalede Müzzemmil suresi örneğinde bu konuda ihtimal barındıran ifade biçimlerinin bir kalıp olup olmadığı üzerinde tek tek durulmuş; ifade biçimlerinden bir ifade kalıbı olarak değerlendirilemeyecek olanlar da gerekçeleriyle birlikte izah edilmiştir.

2. Müzzemmil Suresinin Nüzul Zamanına Dair Rivayetlerin Tasnifi ve Özeti

Rivayetler, Abdullah b. Abbas, Hz. Aişe gibi geç dönem sahabilere ve Katade, el-Hasen, İkrime, Sa'îd b. Cubeyr gibi erken dönem tabiin neslinden kişilere dayanır. Ayrıca tabiîn sonrası nesilde kalan rivayetler de mevcuttur. Bunu belirttikten sonra, rivayetleri alıntılar yerine içerdikleri bilgileri tasnif edip özetleyerek işe başlamak istiyoruz.⁶ Hz. Peygamber'e gece namaza kalkmayı

de katkısı olduğunu belirtmeliyiz. Böyle bir metodun kemale erdirilebilmesi için daha geniş çaplı alt yapı çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

6 Rivayetleri için bk. Katâde b. Di'âme (ö.117 H.), *Kitabu'n-nasih ve'l-mensuh*, (*Erba'a kutub fi'n-nasih ve'l-mensuh* içinde) tahk.: Hâtim Sâlih ed-Damîn, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1908, ss. 52, 53, 55; İbn Şihab ez-Zührî (ö.124 H.), *en-Nasih ve'l-mensuh*, (*Erba'a kutub fi'n-nasih ve'l-mensuh* içinde) tahk.: Hâtim Sâlih ed-Damîn, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1908, ss. 26, 27; Mukâtil b. Süleymân (ö.150 H.), *el-Vücûh ve'n-nezâir*, yy., İstanbul 1993, s. 48; Ebû Bekr

emreden Müzzemmil suresi başlangıç âyetlerinin ve söz konusu emri *tahfif* eden son âyetin nüzul zamanına ilişkin verilen bilgiler şöyledir:

1. Müzzemmil suresi Mekki bir suredir.
2. Gece namazı emri (başlangıç âyetleri), Mekke'de inmiştir.
3. Gece namazı emri beş vakit namaz farz kılınmadan öncedir.
4. Emri tahfif eden son âyet, bazı müfessirlere göre Mekke'de bazılarında göre ise (cumhurun görüşü iddiasıyla) Medine'de inmiştir.
5. İki âyet grubunun inişi arasında yaklaşık on yıl vardır.
6. İki âyet grubunun inişi arasında yaklaşık sekiz ay, bir ya da iki yıl vardır.
7. Surenin 10. ve 11. âyetleri de Bedir savaşından kısa bir süre önce yani yaklaşık bir yıl önce inmiştir. (Söz konusu âyetler Hz. Peygamber'e müşriklerin yaptığı eziyetlere sabretmesini salık vermekte ve kendisini yalanlayanların yakın gelecekte cezalarını bulacaklarını bildirmektedir.)

Netice itibariyle Müzzemmil suresinin ve özellikle ilgili âyetlerinin nüzul bilgisi ve kronolojisine ilişkin küçümsenmeyecek bir ihtilaf söz konusudur. Ele aldığımız konu açısından bu ihtilaf daha da önemli görünmektedir.

Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö.211 H.), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm- el-musemmâ tefsîru Abdîrrazzâk*, tahk.: Abdulmu'tî Emîn Kal'acı, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1411/1991, c. II, s. 260; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310 H.), *Târîhu't-Taberî târihu'r-rusul ve'l-mulûk*, Dâru'l-Meârif, Kahire 1990, c. XII, ss. 279, 280, 294, 295; Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed İsmâil en-Nahhâs (ö.338 H.), *en-Nâsîh ve'l-mensûh fî Kitâbi'llâhi Azze ve Celle ve'htilâfi'l-'ulemâi fihâ*, tahk.: Süleymân b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Lâhim, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut 1412/1991, c. III, ss. 126-131; Ebû Ali el-Fadl b. Hasen et-Tabersî (ö.343 H.), *Mecme'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994, c. X, s. 144; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî (ö.375 H.), *Tefsîru's-Semerkindî el-musemmâ Bahru'l-'ulûm*, tahk.: Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1993, c. III, s. 416; Ebû Muhammed Abdulhak b. Çâlib b. 'Atiyye el-Endelüsî (ö.546 H.), *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, tahk.: Komisyon, Fas, 1395/1975, c. XVI, s.144; Esîruddîn Ebû Abdillâh Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö.754 H.), *el-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, yy. 1992, c. X, ss. 311, 312; Abdurrahmân Celâleddîn es-Suyûtî (ö.911 H.), *ed-Dürru'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1993, c. VIII, ss. 312, 313; *el-İtkân*, c. I, ss. 13, 22; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, yy., ts., c. VIII, ss. 5424-5425, 5437. İmam eş-Şâfi'î Müzzemmil suresi 20. ayette gece namazının farzietini nesheden ayete ilişkin farklı bir yorum yapmış, aslında bu ayetin de "Ve gecenin bir vaktinde sana mahsus fazladan namaz kıl" İsrâ, 17/79 ayeti ile neshedildiğini söylemiştir. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î (ö.204 H.), *er-Risâle*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., ss. 113-117.

3. Müzzemil Suresinin İçerdiği Konuların ve İfade Kalıplarının Kronolojisi

Kur'ân dili söz konusu olunca tarihi açıdan konunun ve üslubun birlikte ele alınması bir zorunluluktur. Çünkü bu dil, belli bir tarih aralığındaki olaylar dizisine tekabül eder. Didaktik olmanın ötesinde yönlendirici, emredici, tavır alıcı, meydan okuyucu, tehdit edici, uyarıcı, destek ve teselli verici vs. bir dildir. Kavramlar tek bir dil düzleminde anlamını bulmaktan çok belirli bir tarihi süreci yansıtan, o süreçte yaşanan mücadelelerin izini taşıyan çok katmanlı bir görüntü verir. Bu durumun nüzul kronolojisi açısından da bir yansıması vardır. Konu ve üslubun birlikte ele alınması, nüzul kronolojisinin belirginleştirilebilmesi için gereklidir.

Genel bir bakışla surenin ilk bölümü ile son âyeti arasında bir üslup farkının bulunduğu hemen göze çarpmaktadır. Başlangıç bölümü başta olmak üzere 1-19. âyetler, Mekkî surelerdeki yapıyı yansıtan, kısa, fasılalı ve ahenkli âyetlerdir. Bir rivayete göre Bedir savaşından kısa zaman önce inen 10. ve 11. âyetler de söz konusu özellikleri sergiler. Bu bölümde ilk önce Hz. Peygamber'in şahsını muhatap alan emir kalıpları bulunur. Devam eden âyetlerde toplum geneli itibariyle muhatap kabul edilir. Hitabın muhtevası geldiği toplumun peygamberin tebliğine olumsuz tepki vermeye başladığını gösterir. Buna karşın 20. âyet oldukça uzundur, yapısında sadece Müslümanlardan müteşekkil bir topluluğa hitap eden bir haber ve tavsiye üslubu hâkimdir.

Sure başlarken gece kıyamından (namaz), bu kıyamda Kur'ân'ın tertil üzere okunması gerektiğinden bahseder. Âyetlerin ifadesiyle Kur'ân ağır bir sözdür ve gece okumaları daha etkili ve kalıcıdır. Hz. Peygamber'in kendini Allah'a adanması ve tevekkül etmesi istenir. Dikkat edilirse bu ifadeler toplumda müslüman olanlarla müslüman olmayanlar arasında yaşanan bir çatışma ortamına işaret etmez. Sadece Hz. Peygamber'in baş etmesi gereken psikolojik bir evreye işaret eder. 10. ve 11. âyetlerde Hz. Peygamber'in eziyet verici sözlere sabır göstermesi ve bu sözleri söyleyenlerden uzaklaşması emredilir. Tehdit edici bir üslupla dünyevi nimetlere sahip olanlara, onlar cezalandırılıncaya kadar biraz mühlet verilmesi istenir. 12-14. âyetlerde Allah'ın katında bukağılar, cehennem ve onun yiyecekleri olduğu hatırlatılır. Kıyamet sahnelerine geçilir. Hz. Musa ve Firavun'un hikâyesi ile benzerlik kurulur ve Hz. Peygamber'in topluma şahit olduğundan bahsedilir. Yeniden dirilişin dehşeti anlatılır ve Hz. Peygamber'in bir uyarıcı olduğundan bahsedilir. Bu âyet grubunda açıkça topluma yönelik tebliğin başladığını ve toplumun etkin kesiminden olumsuz bir tepkinin yükseldiğini görebiliyoruz. Hatta söz konusu tepki, en azından Hz. Peygamber'in kendisi için bir eziyet biçimine dönüşmüştür. Sabrın tavsiye

edilmesi, eziyet edenlere yönelik azap tehdidi, kıyamet ve cehennem tasviri ve onlarla Hz. Musa'ya inanmayan Firavun arasında benzerlik kurulması, buna işaret etmektedir. 20. âyette Müslümanların gece namazlarında zorlanacakları haber verilmekte, gece namazı emri tahfif edilmektedir. Zorluk konusu olarak sayılan şeyler, hastalık, maişet için seyahat, Allah yolunda savaşmaktır. Müzlümanların namazı kılmaları, zekât vermeleri ve Allah için güzel borç vermeleri istenmektedir. Sonra kendileri için hazırladıkları şeyi Allah'ın yanın-da bulacakları ifade edilip mağfiret dilemeleri beklenmektedir. Dikkat edilirse, sure Hz. Peygamber'in şahsını muhatap alan ve onun ruh eğitimi açısından değeri olan emirlerle başlamakta ve onun görevinde ihtiyaç duyacağı bir hazırlığa işaret etmektedir. Sonrası ise onun görevi olan tebliğ olumlu karşılık vermeyen toplumu tehdit eden ifadelerle devam etmektedir. Son âyet ise daha farklı bir atmosfere işaret etmektedir. İfade kalıplarının lafzî yapısı kadar surenin konu dönüşümü de anlam ifade etmektedir. Zira bir ifade biçiminin kalıp olup olmadığını tayin etmede başka yerlerde tekrarlanmış olması kadar her tekrarlandığı yerde aynı anlam ve bağlamda kullanılması da önemlidir. Şimdi 1-19. âyetlerin içerdiği ifade kalıplarının tayini ve tarihlendirilmesine geçebiliriz:

“*Hey örtüye bürünen! Kalk ... يا أيها المزمل قم*” ibaresi Kur'ân'da sadece bu surede geçer. Hz. Peygamber'e hitap için kullanılmıştır. Fakat aynı anlama gelen ve hemen hemen aynı kalıpla ifade edilen “... يا أيها المدثر” ibaresi ile ilgisi kurulabilir. Bu ibare Müddessir suresinin başlangıcıdır ve aynı şekilde Hz. Peygamber'e yönelik bir ifadedir. İlgili surelerin ilgili bölümlerinin nüzul sürecine dair rivayet ve bilgiler, genelde aralarında pek fazla zaman olmadığını gösterir. İki surenin ilgili âyetleri içerik olarak karşılaştırılınca, Müddessir suresinin yedi âyetinin daha genel emirler içerdiği, uyarı, tevhit ve ahlakî hassasiyet beklediği, Allah için sabrı mutlak olarak emrettiği görülür. Siyer kaynaklarında da Müddessir suresinin başlangıcına dair genel bir malumat buluyoruz. Buna göre ilgili âyet grubu, Hz. Peygamber'in eza ve cefa gördüğü bir dönemde yaşadığı ruh halini tasvir etmekte ve onu sabra davet etmektedir.⁷ Bilgi eğer sağlıklı ise, söz konusu âyetlerin vahiy sürecinin en başına denk gelen bir zaman aralığında inmediğini gösterir. Çünkü vahyin (belki de gizli biçimde de olsa) toplumsallaştığı ve tepkiler almaya başladığı zamana işaret eder. Bu durumda Müddessir suresinin başındaki âyet grubunun içerdiği uyarı, mutlak bir nübüvvet görevi-

7 İlgili ayetlerin işaret ettiği tarihi aralık için bk. İbn Hişâm (ö.218 H.), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk.: Süheyl Zükâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1412/1992, c. I, s. 192; Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed b. Ebî'l-Hasen el-Hus'amî es-Süheyli (ö.581 H.), *er-Ravdu'l-unufî tefsîri's-sîreti'n-nebeviyyeti li'bni Hişâm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1409/1989, c. II, s. 48.

ne işaret etmenin yanında belli kişilere yönelmiş bir *inzar* (uyarı) anlamına gelecektir. Fakat nüzul zamanına ilişkin doğrudan rivayet ve değerlendirmeler bütün olarak ele alındığında, Müddessir suresinin ilk âyetlerinin nüzul döneminin başına denk gelecek şekilde indiği ve siyer kaynaklarının işaret ettiği tarihin surenin bütününe değerlendiren bir yorum içerdiği söylenebilir. Müzzemmil suresi ise Kur'ân kıraatinin önemsenmeye başladığı ve bir miktar birikime ulaşıldığı izlenimi vermekte ve namazdaki uygulaması üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla bir miktar sonra inmiş olması akla yatkın bir durumdur. Ortaya koyduğumuz genel çerçeveye bir tarafa, rivayet ve değerlendirmelere göre iki Kur'ân ifadesinin nüzülü Mekke döneminin en başındaki üç ya da dört yıl içerisinde kalmaktadır. Yine tefsir rivayetleri dışındaki nakil ve değerlendirmeler, Müzzemmil suresindeki daha geç olmak kaydıyla, iki Kur'ân bölümü arasında en fazla üç yıl gibi bir zaman aralığı öngörmektedir.⁸ Fakat meseleye kendi yöntemimiz açısından bakarsak, “*Hey örtüye bürünen! Kalk*” şeklindeki ifade biçiminin Müzzemmil suresi dışında sadece bir yerde kullanılmış olması

8 Katâde b. Di'âme'ye göre Müddessir suresi 2. ya da 3. sırada nazil olmuştur. İbn Şihâb ez-Zühri'ye göre ve İzzet Derveze'nin naklettiği geleneksel rivayetler ve değerlendirmelerde, Müddessir suresi 4. sırada; Müzzemmil suresi 3. sırada inmiştir. eş-Şehristânî'nin naklettiği geleneksel sıralamalarda ise Müzzemmil suresi bir sıra önde olmak kaydıyla Müddessir suresi 4 ve 5. sıralarda gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre Müddessir suresinin/ilgili bölümü 21, 2, 34, 2. sıralarda nazil olmuştur. Değerlendirmeler arasındaki uçurumun Nöldeke ve Blachéré tarafından ayrı ve erken nüzul olmuş kabul edilmesiyle ilgili vardır. Müzzemmil suresinin ise 46, 23, 35, 33. sıralarda nazil olduğunu öngörürler. Mehdi Bâzergan, Müddessir suresinin ilk yedi ayetinin bi'setin en başında 2. sırada indiği, geri kalan kısmın ikinci yılda indiği, Müzzemmil suresinin ilk on dokuz ayetinin ise bi'setin dördüncü yılında indiği kanaatindedir. Derveze, Zeki Duman ve el-Câbirî gibi müfessirlerin sıralaması geleneksel nakilleri esas aldığı ve bunun dışına çıktıkları birkaç sure sıralamasının da konumuz açısından sonucu etkileyecek bir farklılık oluşturmadığı için ayrıca zikredilmeyeceğini ifade etmeliyiz. Kaynaklar için bk. Katâde, *Kitabu'n-nasih*, s. 55; İbn Şihâb ez-Zühri, *Tenzilü'l-Kur'ân bi Mekke ve'l-Medîne*, (*en-Nâsîh ve'l-mensûh*'a ilave edilmiş şekilde *Erba'a kutub fi'n-nasih ve'l-mensuh* içinde) ss. 29 vd; Ebû Abdillâh Muhammed b. Eyyûb İbnü'd-Dureys (ö.294 H.), *Fedâilü'l-Kur'ân ve mâ nezele mine'l-Kur'ân bi Mekke ve mâ nezele bi'l-Medîne*, tahk.: 'Urve Bedîr, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1408/1987, ss. 33 vd.; es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, ss. 13, 14; Bell, *Introduction*, ss. 112, 113; Régis Blachéré, *Le Coran (al-Qur'ân)*, ss. 11-23; Watt, *Kur'ân'a Giriş*, ss. 224 vd; Derveze, *Asru'n-Nebî*, ss. 160, 161; Mehdi Bâzergan, *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci*, ss. 129, 131; Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Sistematik Kur'ân Fihristi*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, s. 860. Nüzul sebeplerine dair rivayetler Müddessir suresinin vahiy döneminin başında mı yoksa vahyin fetret döneminin sonunda mı indiği konusunda ihtilâflıdır. Ayrıca fetret döneminden sonra indiğini bildiren bir haber bunun namazın farz kılınmasından önce olduğunu da bildirmektedir. Rivayetlere bk. Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö.256 H.), *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992, Tefsir, Müddessir, 1-5; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî (ö.279 H.), *Sünenü't-Tirmizî*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992, Tefsir, 428, 1; es-Suyûtî, *Lubâbu'n-nukûl fi esbâbi'n-nuzûl*, (*Tefsîru'l-Celâleyn* ekinde) Mektebetü Yâsîn, yy., ts., s. 139; Abdulfettâh el-Kâdî, *Sahabe ve Müfessirlere Göre Esbâb-ı Nüzûl*, çev.: Salih Akdemir, Fecr Yayınevi, Ankara 1986, s. 410.

nedeniyle tam bir kalıp olarak değerlendirilmesi mümkün gözükmemektedir. O yüzden tarihlendirme değerlendirmesine doğrudan dâhil edilmeyecektir.

“Kur'ân'ı tertil üzere oku *ورتل القرآن ترتيلا*”, tabirinin bir benzeri Furkân, 25/32 âyetinde geçer. Bu âyette müşriklerin Kur'ân'ın toplu biçimde indirilmemesine şaşmalarına karşılık, “böylece onunla senin kalbini sabit kılalım diye onu sana tertil üzere okuduk” biçiminde cevap verilir.⁹ Burada *tertil*, Kur'ân'ın tenzili yani peyder pey inişi anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla Kur'ân'ın kişisel olarak tilavet edilmişinde salık verilen yöntemin aslında tenzilin de takip edilen yöntem olarak sunulduğu yorumunu yapabiliriz. Dikkat edilirse iki durumda da Hz. Peygamber'in (ve Müslümanların) kalbini Kur'ân ile yoğurmak ve onda karar kılmasını sağlamak amaç olarak gösterilir. Şu var ki Müzzemmil suresinde daha çok Hz. Peygamber muhatap alınırken Furkân suresinde inanmayanlar muhatap kabul edilir. Müzzemmil suresinin başlangıcı Kur'ân'ın bütün olarak inmeyişini Hz. Peygamber'in ruh eğitimi açısından ele almaktadır. Furkân suresinin ilgili bölümü ise aynı meseleyi sorun eden müşriklere cevap mahiyetindedir. Müzzemmil suresinin ilgili bölümünün daha erken tarihli olması akla yatkın görünmektedir. Netice itibarıyla bütün rivayet ve değerlendirmeler dikkate alındığında ilgili ifade kalıbının Mekke döneminin üçüncü yılı ile yedinci yılı arasında tarihlendirildiğini görmekteyiz.¹⁰ Öte taraftan yöntemimizin ölçütleri açısından bakıldığında, iki surede aynı lafızlarla kuvvetli biçimde tekrarlanan kullanımın kısmî anlam farkını görmezden gelebiliriz. Fakat ilgili ifade biçiminin Müzzemmil dışında sadece bir yerde geçmesi, onu tam anlamıyla bir kalıp olarak değerlendirmemizi engellemektedir.

Yine surede dokuzuncu âyette rastladığımız “doğunun ve batının Rabbi *رب المشرق والمغرب*” ifadesi, Kur'ân'da benzerleri ile başka bazı surelerde de geçmektedir. Şu'arâ, 26/28'de “doğunun, batının ve ikisi arasındakilerin Rabbi”; Rahmân, 55/17'de “iki doğunun ve iki batının Rabbi” biçiminde¹¹; Me'âric, 70/40'ta “doğula-

- 9 Daha zayıf haberler bu ayetin konuya ilişkin olarak Yahudilerin itirazına cevaben indiğini de söyler. Bk. el-Kâdi, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 288.
- 10 Furkân suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 38-42. sıralarda nazil olmuştur. Özellikle Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada 32. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre, 74, 66, 73, 66. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin altıncı yılının sonu ve (ilgili ayetler için) yedinci yılının başı olduğu kanaatindedir. Rivayetler ve geleneksel değerlendirmeler Furkân suresini yaklaşık olarak Mekke döneminin üçüncü ya da dördüncü yılına tarihlendirirken geç dönem araştırmacıların altıncı ya da yedinci yıla kadar götürdükleri söylenebilir.
- 11 Yaz ve kışın güneşin doğduğu ve battığı yerlerin farklı oluşu kast edilir. Bk. Buhârî, *Sahîh*, Tefsir, Rahmân; Ebû Abdîrahmân İsmail b. Ahmed ed-Darîr el-Hîriyyi en-Neysâbü'rî (ö.430 H.), *Vücûhü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tahk.: Fâtıme Yûsuf el-Hiyemî, Dâru's-Sekâ, Dimeşk 1995, s. 307.

rın ve batıların Rabbi"¹²; Sâffât, 37/5' de "göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin ve doğuların Rabbi" biçiminde geçer. İlgili tüm surelerde ifade kalıbıyla anlatılan şey, varlığın yaratıcısının sonsuz kudret sahibi Allah olduğudur. İfade kalıbının ne-redeyse tam olarak geçtiği Şu'arâ suresinin Mekke döneminin ortasında indiği anlaşılmaktadır. Bu surenin nüzulü için öngörülebilecek en geç tarih yedinci yıl olarak gözükmektedir.¹³ Tefsir rivayetlerinde ve bunlara bağlı geleneksel değerlendirmelerde Rahmân suresinin daha çok Medenî bir sure olarak takdim edildiği görülür. Fakat Rahmân suresi, siyer kaynaklarında, Kur'ân'ın Kâbe'de ilk defa Hz. Peygamber dışında Abdullah b. Mes'ûd tarafından açıkça okunması ve bundan dolayı onun müşriklerin eziyetine maruz kalması meselesiyle gündeme gelir.¹⁴ Bu bilgi açık tebliğ ve çatışma döneminin başlangıcını gösterebilir. Geç dönem araştırmacılar da bu surenin Mekke'de nazil olduğu konusunda emindirler. Hatta yapılan değerlendirmelere göre erken Mekke döneminde üçüncü yılını aşmayan bir tarihlendirme yapıldığını söyleyebiliriz.¹⁵ Sâffât suresinin nüzul zamanında rivayet ve değerlendirmeler arasında az çok bir uyum göze çarpar. Buna göre surenin Mekke döneminde beşinci yılı aşmayacak şekilde tarihlendirilmesi mümkün gözükmektedir.¹⁶ Me'âric suresine ilişkin değerlendirmelerde rivayetlere dayalı bir yaklaşım sergilersek Mekke döneminin

-
- 12 Yıldızların doğduğu ve battığı yerler anlamına gelir, bk. en-Neysâbü'rî, *Vücûh*, s. 307.
- 13 Şu'arâ suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 43-47. sıralarda nazil olmuştur. Özellikle Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada 37. sırada gösterilmiştir. Geleneksel rivayetler Mekke döneminin üçüncü yılına işaret eder. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré, 61, 56, 71, 56. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin beşinci yılı olduğu kanaatindedir. Geç dönem araştırmacılarının görüşü dikkate alındığında yedinci yılın üst sınır olarak belirlediği söylenebilir.
- 14 Muhammed İbn İshak (ö.151 H.), *Sîretu İbn İshâk*, tahk.: Muhammed Hamîdullah, yy, 1401/1981, s. 166; İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, ss. 205, 208, 209, 285, 288; es-Süheylî, *er-Ravdu'l-unuf*, c. II, s. 47. Batıların değerlendirilmeleri için bk. Bell, *Introduction*, ss. 101 vd.; Watt, *Kur'ân'a Giriş*, ss. 131 vd.
- 15 Rahmân suresi, geleneksel rivayetlere göre Medine'de nazil olmuştur. Fakat geleneksel sıralamaları veren İzzet Derveze aynı görüşe tabi olmakla beraber bu surenin Mekke'de nazil olmuş olmasını muhtemel görür. İbnü'l-Bârezî, meşhur dediği görüşte Rahmân suresini Mekki saymıştır. Bk., *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhihi*, ss. 31, 32. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 40, 43, 42, 28. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ise Rahmân suresinin ilgili bölümünün nüzulünü, diğerleriyle de paralel biçimde, Mekke döneminin üçüncü yılı olarak tarihlendirmiştir. Biz de siyer bilgisine dayalı olan değerlendirmelere katılıp Rahmân suresinin ilgili bölümünün erken Mekke yıllarında üçüncü yılda indiğini söyleyebiliriz.
- 16 Sâffât suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 52-56. sıralarda nazil olmuştur. Özellikle Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada 44. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 59, 50, 60, 51. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin üçüncü yılı olduğu kanaatindedir. Tüm değerlendirmeler dikkate alındığında, bu sure için üçüncü Mekke yılının sonundan başlayıp beşinci Mekke yılını aşmayacak bir tarihlendirmeye ulaşırız.

dokuzuncu yılına kadar uzanan bir nüzul tarihi ihtimaliyle karşılaşırız. Geç dönem değerlendirmeler ise bu tarihin ancak üçüncü yıla kadar uzandığını bildirir.¹⁷ Netice itibariyle “doğunun ve batının Rabbi” şeklindeki ifade kalıbının benzerleri bir grup kabul edildiğinde, bunları içeren Kur'an bölümlerinin nüzul döneminin üçüncü yılından başlayıp dokuzuncu yılına kadar uzanan bir zaman aralığına tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Rahmân suresinin Medenî olduğunu bildiren görüşlerle söz konusu kalıp Medine dönemine kadar sarkmış olur. Bu kalıp hem sayısal yeterlilik açısından hem de anlam birliği bakımından Müzzemmil suresindeki ifadeyi de kapsamaktadır. Fakat ölçütlerimize bağlı katı bir değerlendirmeye en fazla başlangıcı itibariyle bize yardımcı olacak bir kalıp olarak karşımıza çıkar.

“Onların söylediklerine sabret ve güzel biçimde uzaklaş واصبر على ما يقولون واحجرهم هجرا جميلا” ifadesinin benzerlerine de başka surelerde rastlamak mümkündür. Tâhâ 20/130 ve Kâf, 50/39'da “onların söylediklerine sabret ve Rabbini tesbih et..” biçiminde, Sa'd 38/17 ve Ahkâf 46/35'te önceki peygamberler ve sabırları örnek verilerek “onların söylediklerine sabret ve güç sahibi kulumuz Davud'u hatırla..”, “sabret büyük kararlılık sahibi peygamberlerin sabrettiği gibi ve onlar hakkında acele etme” biçiminde, Rûm, 30/60'ta “Sabret Allah'ın va'di gerçektir, inanmayanlar seni gevşekliğe sevk etmesin” biçiminde, Me'âric, 70/5'te “güzel bir şekilde sabret, onlar azabı uzak görürler biz ise yakın görürüz” biçiminde geçer. Tâhâ suresinin nüzul zamanına ilişkin bilgi ve değerlendirmeler en erken tarihlendirmeye göre Mekke döneminin ilk yılını, en geç tarihlendirmeye göre sekizinci yılını göstermektedir.¹⁸ Kâf suresinin nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler ise Mekke döneminin üçüncü yılından başlayarak beşinci yılına kadar uzanan bir zaman aralığına yayılmıştır.¹⁹ Sâd suresinin nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler Mekke

17 Me'âric suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Mekke döneminde 75-79. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada ise 67. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 37, 42, 36, 32. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ilgili bölümün tarihinin Mekke döneminin dördüncü yılı olduğu kanaatindedir. Burada geleneksel değerlendirmelerle geç dönem çalışmalarının kanaatleri farklılık arz etmektedir. Geleneksel görüşlerin tarihlendirmesi Mekke'deki dokuzuncu yıla kadar uzanırken, geç dönem değerlendirmeler üçüncü yıla götürmektedir.

18 Tâhâ suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 41-45. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada daha erken olarak 32. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 7, 55, 74, 55. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin yedinci yılı olduğu kanaatindedir. Geleneksel değerlendirmelere göre Mekke yıllarının en fazla üçüncü yılının sonuna uzanan nüzul tarihi, geç dönemdeki değerlendirmelere göre sekizinci yıla kadar uzanmaktadır. En erken başlangıcı diğerlerinden oldukça farklı biçimde Muir Mekke döneminin birinci yılı olarak vermiştir.

19 Kâf suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 30-

döneminin üçüncü yılının başından başlar. En geç tarihlendirme Mekke döneminin sekizinci yılı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Ahkâf suresi ise Mekke döneminin ortalarından başlayarak Medine döneminin sekizinci yılına kadar tarihlendirilmiştir.²¹ Rûm suresinin nüzülü için ise Mekke döneminde dokuzuncu yıldan başlayıp on birinci yıla kadar uzanan bir zaman aralığı karşımıza çıkmaktadır.²² Me'âric suresinin nüzul tarihi, daha önce de geçtiği üzere, Mekke döneminin ikinci yılından başlayıp dokuzuncu yılına kadar uzanan bir aralıkta çeşitli değerlendirmelere tabi olmuştur.²³ Ölçüt kabul ettiğimiz tarihlendirmeler arasında herhangi bir tercih belirtmeksizin bir sonuca varırsak konumuzu teşkil

-
34. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada 26. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 56, 54, 47, 54. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin beşinci yılı olduğu kanaatindedir. Geleneksel değerlendirmeler Kâf suresinin nüzulünü Mekke döneminin yaklaşık ikinci yılının sonundan itibaren üçüncü yılı olarak tarihlendirirken, geç dönem değerlendirmelerin bunu beşinci yıla kadar götürdükleri anlaşılmaktadır.
- 20 Sâd suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 34-38. sıralarda nazil olmuştur. Özellikle Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada 29. sırada üçüncü yılın başında diyebileceğimiz bir zaman aralığında gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 73, 59, 59, 59. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ilgili ayetlerin bulunduğu bölümün nüzul tarihinin Mekke döneminin beşinci yılı olduğu kanaatindedir. En uzak değerlendirme bu tarihin Mekke döneminin sekizinci yılı olabileceğini göstermektedir.
- 21 Ahkâf suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 62-66. sıralarda nazil olmuştur. Özellikle Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada 57. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 64, 88, 51, 88. sıralarda nazil olmuştur. Bu sure geleneksel değerlendirmelere göre Mekke döneminin yaklaşık beşinci ilâ yedinci yılı gibi bir aralıkta inmiş demektir. Geç dönem değerlendirmeler bunu Mekke yıllarının sonuna kadar götürürken Bâzergan tarihi Medine döneminin sekizinci yılına kadar sarkıtır. Surenin muhtevası ve üslûbu açısından bakıldığında Bâzergan'ın oldukça uç bir görüş serdettiği kanaatindeyiz. Onun tarihlendirmesi dikkate alınmadan bir sonuca gidilirse, söz konusu ifade kalıbının Mekke döneminin sonlarına kadar uzandığı söylenebilir.
- 22 Rûm suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 80-84. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada ise 78. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 60, 74, 67, 74. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin dokuzuncu yılı olduğu kanaatindedir. Hemen hemen geç dönem bütün değerlendirmeler aynı sonucu ifade etmektedir. Geleneksel değerlendirmeler ise surenin nüzulünü daha da geç Mekke dönemine, yaklaşık onuncu ya da onbirinci yıla kadar götürmüştür.
- 23 Me'âric suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Mekke döneminde 75-79. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada 67. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 37, 42, 36, 32. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ilgili bölümün tarihinin Mekke döneminin ikinci yılı olduğu kanaatindedir. Zira Hz. Peygamber'e sabır tavsiye eden bir ayetin bağlamından ayrılan beş ayetle bir grup teşkil edilmesi ve ikinci yıla çekilmesi pek uygun gözükmemektedir. Burada geleneksel değerlendirmelerle geç dönem çalışmalarının kanaatleri farklılık arz etmektedir. Geleneksel görüşler Mekke'deki dokuzuncu yıla kadar uzanırken, geç dönem değerlendirmeler erken bir zamanı; ikinci ve üçüncü yılı göstermektedir.

eden ifade kalıbının tarihine ilişkin peygamberliğin birinci yılından başlayıp Medine döneminin sekizinci yılına kadar uzanan geniş bir zaman aralığı karşımıza çıkar. Yöntemimizin ölçütleri işletildiğinde söz konusu ifade biçiminin nüzul döneminin önemli bölümünde tekrarlanan yaygın bir kalıp olduğu ve Müzzemmil suresinin tarihini netleştirme bakımından katkısı olmayacağı sonucuna varılır. Dolayısıyla ilk aşamada değerlendirme dışında tutulacaktır. Fakat bazı âyetlerle ilgili sonucu etkileyen (ve bu âyetlerin her birinin tarihlendirmeleri içerisinde tek başına kalan) en uzak tarihlendirmeler dikkate alınmazsa ifade kalıbımıza ilişkin bahse konu tarih, Mekke döneminde üçüncü ile on üçüncü yıllar arasında kalmaktadır. Bu ikinci aşama değerlendirmede Tâhâ suresinin nüzul tarihi değerlendirmeleri içerisinde en erkeni, diğerlerine en uzak görüşü teşkil eder. Bu en erken değerlendirme dikkate alınmazsa tarihlendirmenin başlangıcı Mekke döneminde birinci yıldan üçüncü yılına çekilecektir. Ahkâf suresine dair değerlendirmeler içerisinde de en geç olanı öteki tarihlendirmelere en uzak görüşü temsil eder. Bu en uzak görüş dikkate alınmadığında ise Ahkâf suresinin en geç tarihi Medine döneminin sekizinci yılından Mekke döneminin en sonuna çekilmiş olur. Aynı tarihler ifade kalıbını da etkiler. (İfade kalıbını etkilemeyen uzak tarihlendirmelere değinilmemiştir.)

“Beni ve nimete sahip olan yalanlayıcıları bırak *وذرني والمكذبين أولي النعمة*” ifadesinin benzerleri Kur'an'da pek çok yerde geçer. Fakat özellikle inkârcıların ve onları cezalandıracak olan Allah'ın baş başa bırakılması anlamına gelecek şekilde ve sadece Hz. Peygamber'i teselliye yönelik olarak “Ben'i ve ...nilleri bırak” kalıbı Müzzemmil suresinden başka Kalem 68/44 âyetinde ve Müddessir 74/11 âyetinde geçer. Kalem suresindeki ifadeden sonra, Müzzemmil suresindeki benzer şekilde söz konusu yalanlayıcılara mühlet verildiğinden bahsedilir. Kalem suresinin nüzul zamanına ilişkin bilgi ve değerlendirmeler, Mekke döneminin ilk yılından başlayarak dördüncü yılına kadar uzanan bir zaman aralığında kalır.²⁴ Müddessir suresine veya ilgili bölümün nüzul tarihine dair bilgi ve değerlendirmeler ise en fazla üçüncü yıla kadar uzanır.²⁵ Hem sebab-i nüzul

24 Kalem suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Mekke döneminde 2. sırada nazil olmuştur. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 52, 18, 38, 50. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ilgili bölümün tarihinin Mekke döneminin dördüncü yılında olduğu kanaatindedir. Neticede bu suresinin nüzul tarihine ilişkin değerlendirmelerin Mekke döneminin ilk yılından başlayıp dördüncü yılına kadar uzanan bir aralıkta değiştiği görülmektedir.

25 Müddessir suresi, Katâde b. Di'âme'ye göre Müddessir suresi 2. ya da 3. sırada nazil olmuştur. ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Mekke döneminde 4. ve 5. sıralarda nazil olmuştur. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 21, 2, 34, 36. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ilgili bölümün tarihinin Mekke döneminin

bilgileri²⁶ hem de siyer geleneği, Müddessir suresinin 11. âyetinde bahsedilen kişinin kimliği ile ilgili olarak el-Velîd b. el-Muğîre'nin ismini verir. Müzzemmil suresindeki ifadeye paralel bir şekilde bu kişiye zenginlik verildiğinden bahsedilir. İbn Hişâm meseleyi Ebû Talib'in Hz. Peygamber'i terk etmeyip korumasını sürdüreceğini bildirmesi konusundan hemen sonra ele alır.²⁷ Kronolojik bir veri olarak değerlendirsek rivayet, vahyin başlangıç yıllarını aşacak şekilde müşriklerle Müslümanlar arasındaki çatışmanın ilerlediği ve Hz. Peygamber'in korumaya ihtiyaç duyduğu bir döneme işaret eder. Aynı zamanda bu dönemin Kur'ân'ın i'cazî yönünün toplumda hissedildiği başlangıç dönemi sonrası olduğunu da söyleyebiliriz. Âyetlerin Hz. Peygamber'i doğrudan muhatap kabul eden bir üsluba sahip oluşu dikkat çekicidir. Evvela onun teselli edilmesi amacını güttüğü anlaşılmaktadır. Bu dikkat çekici husus bize döneme ilişkin bir ipucu verir. Bahse konu dönemde Hz. Peygamber'in ona tepki göstermeye başlamış bulunan inkârcılara karşı ruh halinin yükseltilmesi, sabır ve mukavemetinin artırılması gereği gözetilmektedir. Dolayısıyla ilgili Kur'ân bölümünün konu ve üslubu başlangıç dönemi sonlarına işaret eder. Mü'min 40/26' da da benzeri bir üsluptan söz edilebilir. Burada Firavn'a ait şu söz nakledilir: "*Beni bırakın Musa'yı öldüreyim o da Rabbine dua etsin...*" Mü'min suresinin nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler Mekke döneminin ortasından başlayarak sonlarına kadar uzanır.²⁸ İlgili âyetin önceki iki âyetten farklılık arz ettiğine dikkat çekmek isteriz.²⁹ Önceki iki âyette özne Allah'tır. Muhataplar, başta Hz. Peygamber olmak üzere Müslümanlardır ve tehdit Mekkeli ileri gelen müşriklere yöneliktir. Sonraki âyette ise sözün öznesi Firavn'dur ve söz Hz. Musa'ya yöneliktir. Muhataplar Firavn'un çevresindekilerdir. Dolayısıyla sö-

ikinci yılı olduğunu düşünür. Netice itibarıyla Müddessir suresinin nüzul tarihi Mekke döneminin en başından itibaren en fazla üçüncü yılına kadar süren bir zaman aralığında değerlendirilmiştir.

26 Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, ss. 410, 411.

27 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 180; es-Süheylî, *er-Ravdu'l-unuf*, c. II, ss. 11, 12.

28 Mu'min suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Mekke döneminde 57-60. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada ise 54. sırada gösterilmiştir. Buna göre en erken dördüncü yılın tarihlendirmede başlangıç olduğunu söyleyebiliriz. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 72, 78, 57, 78. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ilgili bölümün tarihinin Mekke döneminin on ikinci yılı olduğu kanaatinde dir.

29 Mukâtil b. Süleyman üç ayette geçen z-r-e kökünü *nazîr* görür, bk. *Vücûh*, s. 172. Fakat en-Neysâbüri ve ed-Dâmeğânî geç dönem olmalarına rağmen sadece hem konu hem de üslup bakımından tam olarak benzeşen önceki iki ayeti *nazîr* görmüştür. Bk. en-Neysâbüri, *Vücûh*, s. 144; ed-Dâmeğânî, *Kâmûs*, s. 484, 485. Burada açık bir tercih farkının bulunduğu tespit etmek güçtür. Allah'ın kavli ile Firavn'un kavli *nazîr* olarak gösterilmek istenmemiş olabilir. Yine de bu durum konu ayrılığını ele vermesi bakımından dikkate değerdir.

zün Allah'a nispet edildiği erken dönem âyetlerinden farklıdır. Bu yüzden ele aldığımız ifade kalıbının geçtiği âyetler grubuna Mü'min suresindeki âyeti dâhil etmek doğru olmaz. Varılan sonuca göre bahse konu ifade kalıbının geçtiği Müzzemmil suresi dışındaki iki âyetin işaret ettiği zaman aralığı, ortaya koyduğumuz veriler çerçevesinde peygamberliğin ilk yılından başlayıp dördüncü yılına uzanan başlangıç dönemi içerisinde kalmaktadır. Hem anlam benzerliği hem de lafız benzerliği nedeniyle söz konusu kalıbın Müzzemmil suresindeki ifade biçimini tarihlendirmede dikkate alınması gerekir.

Yukarıdaki âyetin devamı olan “*ve onlara küçük bir mühlet ver* ومهلهم قليلا” ifadesinin benzeri Târik, 86/17 âyetinde de geçer. Târik suresi, geleneksel değerlendirmelerde üçüncü yıla denk gelecek şekilde inmiş kabul edilse de geç dönem değerlendirmeler bunu erkene almaktalar. Hatta Bâzergan bu sureyi ilk inen vahiy bölümleri arasına altıncı sıraya sokmaktadır.³⁰ Dikkat çekicidir ki bu âyetler, müşriklerin inatçı ve baskıcı tavırlarının başladığı, onlardan ümit kesildiği ve cezalandırılmalarının beklendiği bir döneme girildiğini ifade eder. Nüzul zamanına ilişkin tespitler özellikle Bâzergan'a ait olanı bu perspektiften bakınca oldukça erken kalmaktadır. Zira muhteva olarak müşriklere karşı sabrı tavsiye etmesi ve tehdit edici bir mühlet tanınması bunun başlangıçtan bir miktar sonra inmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir. Öte taraftan bu ifade biçiminin Müzzemmil suresindeki ilgili âyeti tarihlendirmek için bir kalıp olduğundan söz etmemiz için birden fazla âyette geçmesi gerekirdi. Yöntemimizin öngördüğü ölçüde bir ölçüt vasfını haiz değildir. Fakat üstteki kalıp ifade ile birlikte belli bir fikir verebileceğini söyleyebiliriz. Zira bağlam olarak onu tamamladığına şüphe yoktur. Zaten nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler de neredeyse çakışmaktadır.

“*Size şahit bir peygamber gönderdik* إنا أرسلنا إليكم رسولا شاهدا عليكم” ifadesi de bir kalıp olarak görülebilir. Kur'an'da pek çok yerde geçer. Bu ve benzeri ifadelerin genellikle Medine'de (başından veya hemen öncesinden itibaren) indiği kabul edilen âyet ve surelerde geçtiği kanaati hâkimdir. Sadece bir kaçıyla ilgili geç Mekke yıllarında indiğine dair kanaatler mevcuttur. Bu âyetlerden birisi Nahl

30 Târik suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Mekke döneminde 31-36. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada, Mekke'de üçüncü yılın başına denk gelecek şekilde, 27. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachère'e göre 29, 15, 22, 9. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ilgili bölümün tarihinin Mekke döneminin birinci yılı olduğu kanaatindedir. Geleneksel değerlendirmeler, Târik suresinin nüzulünü Mekke döneminin üçüncü yılına kadar tehir ederken geç döneme ait değerlendirmeler daha erkene hatta ilk yıla kadar çekmektedir.

16/89 âyetidir.³¹ Diğerini Kasas 28/75 âyeti teşkil eder.³² Bu iki âyetin nüzul zamanına ilişkin değerlendirmelerden en erkeni Mekke döneminin üçüncü yılını gösterir. Müzzemmil suresindeki bahse konu ifadenin geçtiği âyet, kalıp olarak adeta bir birinin tekrarı gibi duran diğer benzer âyetlerle karşılaştırınca nüzul zamanı bakımından oldukça uzun bir zaman farkıyla karşılaşırız. Söz konusu âyetler ise Ahzâb 33/45 ve Fetih 48/8' dir. Bu surelerin nüzul zamanına ilişkin olarak³³ Medine yıllarının başlangıçtan sonrası ve sonları verilmiştir. Bununla beraber Ahzâb suresinin ilgili âyetinin bulunduğu bölüm için Mekke dönemine işaret eden görüşler de vardır. Yine siyer kaynaklarına baktığımızda Ahzab suresi 45. âyetin nüzulünün Hicretten önce olması gerektiğini görürüz. Zira ilgili pasajı Hz. Peygamber'in kabilelere kendini sunup onların desteğini almaya çalışırken tebliğ amaçlı okuduğu görülür.³⁴ Siyer kaynaklarının verdiği bilgilere göre Fetih suresinin ilgili bölümü Müslümanlar Kureyş ile Hudeybiye anlaşması imzalayıp oradan dönerlerken inmiştir.³⁵ Netice itibarıyla söz konusu ifade kalıbı ve benzerleri Mekke döneminin üçüncü yılından başlamak suretiyle nüzul döneminin sonuna kadar tarihlendirilebilmiştir. Geniş bir zaman aralığında varlığını sürdürmüş olması nedeniyle tarihlendirme açısından tam bir karene olarak değerlendirilemez. En fazla söz konusu ifade kalıbının kullanılmaya başlandığı tarih dikkate alınabilir: Anlaşılan o ki bu kalıp Mekke döneminde üçüncü yılın sonlarından önce kullanılmamıştır.

-
- 31 Nahl suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Mekke döneminde 44-72. sıralarda nazil olmuştur. Beri taraftan Katâde bu surenin Medenî olduğu kanaatindedir. (Bk. Katâde, *Kitâbu'n-nâsih*, s. 55.) Nahl suresi, Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre, sırasıyla 88, 73, 83, 70. sıralarda nazil olmuştur. Öte taraftan Nöldeke ilgili bölümün Medine'de indiği kanaatindedir. Bâzergan ilgili bölümün nüzul tarihini hicretin ikinci yılı olarak belirlemiştir.
- 32 Kasas suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Mekke döneminde 45-49. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada 39. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 83, 79, 69, 79. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ilgili bölümün tarihinin Mekke döneminin on ikinci yılı olduğu kanaatindedir.
- 33 Ahzâb suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Medine döneminde 4-5. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralama incelendiğinde yine Medine dönemine işaret edildiği anlaşılmaktadır. Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre, yine Medine dönemine denk gelecek biçimde genel sıralamaya göre 110, 103, 108, 103. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan, Ahzâb suresinin söz konusu bölümüyle ilgili bi'setin altıncı yılına işarette bulunur. Fetih suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Medine döneminde 15-25. sıralarda nazil olmuştur. Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre, yine Medine dönemine denk gelecek biçimde, 105, 108, 112, 108. sıralarda nazil olmuştur.
- 34 Bk. es-Süheyli, *er-Ravdu'l-unuf*, c. II, s. 182.
- 35 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. II, ss. 786 vd.; el-Vâkidi, *Kitâbu'l-meğâzi*, c. II, ss. 617 vd.

“*Bu bir hatırlatmadır تذكرة...*” ifadesi de üslup bakımından açık bir kalıptır ve Kur'ân'da Müzzemmil suresinin 19. âyetinden başka şu âyetlerde geçmektedir: Taha 20/3, Vakı'a 56/73, Hâkka 69/12, 48, Müddessir 74/49, 54, İnsân 76/29, 'Abese 80/11. Tâhâ suresinin nüzul tarihi Mekke yıllarının başlangıcıyla sekizinci yılı arasında değerlendirilmiştir.³⁶ Vâkı'a suresinin nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler üçüncü Mekke yılından başlayarak Medine döneminin ilerleyen yıllarına kadar tarihler verir.³⁷ Hâkka suresi ikinci Mekke yılından sekizinci yıla kadar olan aralıkta toplanmıştır.³⁸ Müddessir suresinin özellikle konuyu teşkil eden bölümünün nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler de Mekke döneminin başlangıcı ile üçüncü yılı arasında kalmıştır.³⁹ İnsân (Dehr) suresinin nüzul zamanına ilişkin tarihlendirmelerin ise Mekke döneminin üçüncü yıllarından başlayarak Medine dönemine uzandığı söylenebilir.⁴⁰ Abese suresi-

- 36 Tâhâ suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 41-45. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada ise 35. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 7, 55, 74, 55. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan ilgili bölüme ilişkin nüzul tarihinin Mekke döneminin dördüncü yılı olduğu kanaatinde. Geleneksel değerlendirmelere göre Mekke yıllarının üçüncü yılından başlayıp yaklaşık dördüncü yılına uzanan nüzul tarihi, geç dönemdeki değerlendirmelerden en uzağına göre sekizinci yıla kadar uzanmaktadır.
- 37 Vâkı'a suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlerin geneline göre Mekke döneminde 42-46. sıralarda nazil olmuştur. eş-Şehristânî'nin Mukâtil yoluyla Hz. Ali'ye nispet ettiği sıralamada 36. sırada gösterilmiştir. Mukâtil'in naklettiği bir başka sıralamaya göre 82. genel sırada, İbn Abbâs'a nispet ettiği bir diğerine göre de 111. genel sırada inmiştir. Fakat Derveze'nin naklettiğine göre İbn Abbas sıralaması Vâkı'a suresi için 45. sırayı gösterir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 41, 41, 41, 46. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin üçüncü yılında olduğu kanaatinde. Bütün değerlendirmeleri dikkate alırsak Mekke yıllarının yaklaşık üçüncü yılı ile Medine döneminin ilerleyen yıllarına kadar uzanan geniş bir tarih aralığında gelmiş olabileceği sonucu çıkar.
- 38 Hâkka suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 74-78. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen sıralamada 66. sırada gösterilmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 51, 38, 37, 24. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin üçüncü yılı olduğu kanaatinde. Geleneksel değerlendirmelere göre Mekke yıllarının yaklaşık sekizinci yılına uzanan nüzul tarihi, geç dönemdeki değerlendirmelerden en uzağına göre dördüncü yıla kadar uzanmaktadır. Mekke'de ikinci yıldan itibaren tarihlendirilen bu bölümün nüzulü, en çok sekizinci yıla kadar uzanır.
- 39 Katâde b. Di'âme'ye göre Müddessir suresi 2. ya da 3. sırada nazil olmuştur. İbn Şihâb ez-Zührî'ye göre ve diğer geleneksel rivayetler ve değerlendirmelerde, Müddessir suresi 4. veya 5. sırada; inmiştir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré, Müddessir suresinin/ilgili bölümün, 21, 37, 34, 37. sıralarda nazil olmuştur. Mehdi Bâzergan, Müddessir suresinin ilgili bölümünün Mekke döneminin ikinci yılında indiği kanaatinde. Netice itibariyle bu surenin ilgili bölümü, görüş sahipleri tarafından peygamberliğin en başı ile üçüncü yılı arasında tarihlendirilmiştir.
- 40 İnsan (Dehr) suresi, ez-Zührî sıralamasında ve Derveze'nin naklettiği geleneksel rivayetlere göre Medine döneminde 12-14. sıralarda nazil olmuştur. Fakat bizzat Derveze'nin de ifade ettiği gibi bu surenin Mekki olma ihtimali yüksektir. Öte taraftan eş-Şehristânî'nin naklettiği sıralamalarda da geç Mekke ya da Medine dönemi olarak gösterilmiştir. Sırasıyla Muir,

nin nüzul zamanı, adeta ittifakla Mekke döneminde ikinci yılından itibaren üçüncü yılına kadar tarihlendirilmektedir.⁴¹ Siyer kaynaklarının verdiği bilgiye göre 'Abese suresinin ilgili bölümü Hz. Peygamber'in el-Velîd b. el-Muğîre'yi daveti esnasında Abdullah ibn Umme Mektûm'un gelip ondan Kur'ân okumasını istemesi ve Hz. Peygamber'in bu durumdan hoşnut olmaması meselesi ile ilgili inmiştir.⁴² Yöntemimizin ölçütlerine sıkı biçimde sadık kaldığımızda "tezkiratün/tezkiraten" kalıbı, Mekke yıllarının başlangıcından hemen sonra başlayarak Medine dönemine kadar uzanan, geniş bir tarih aralığına denk düşmektedir. Söz konusu ifade kalıbı, Müzzemmil suresindeki benzerini kapsayacak mahiyette bir anlam ve lafız benzerliği gösterir. Fakat geleneksel değerlendirmeleri de dikkate alırsak bu ifade kalıbı Müzzemmil suresinin ilgili bölümünü tarihlendirmede bize katkı sağlamaz.

Birinci Aşamanın Sonucu

Ortaya koyduğumuz yöntem en katı biçimde uygulandığında sadece üç temel kalıbın bize veri teşkil ettiğini görmekteyiz. Bunlardan birisi, "doğunun ve batının Rabbi رب المشرق والمغرب" kalıbı olup Mekke döneminin üçüncü yılından başlamak suretiyle Medine dönemine kadar devam etmektedir. İkincisi, "Beni ve nimete sahip olan yalanlayıcıları bırak وذرنى والمكذبين أولى النعمة" kalıbı olup Mekke yıllarının başından itibaren dördüncü yılı kadar devam etmektedir. Yerinde zikrettiğimiz diğer bir ifade biçiminin, kendi başına bir kalıp olarak değerlendirilemeye de ikinci ifade kalıbını destekler bir veri teşkil ettiğini de hatırlatmak isteriz. Üçüncü ifade kalıbı ise "Size şahit bir peygamber gönderdik إنا أرسلنا إليكم رسولا شاهدا عليكم" ifadesi olup Mekke döneminde üçüncü yıldan başlayarak Medine dönemine uzanmaktadır. Her üç kalıbın da çakıştığı, yani vahiy dilinde canlı biçimde kullanıldığı dönem, Mekke döneminin üçüncü ile dördüncü yılı arasında kalan bir ilâ iki senelik zaman aralığıdır. Böylece bütün bu kalıpları bünyesinde toplayan Müzzemmil suresinin 1-19 âyetlerinin ilgili zaman aralığında inmiş olabileceğine dair bir karine elde edilmiş olur.

Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 35, 52, 32, 34. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin beşinci yılı olduğu kanaatindedir. İnsan suresinin Mekke döneminin üçüncü yılı ilâ Medine dönemine kadar olan aralıkta tarihlendirildiğini söyleyebiliriz.

41 Abese suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 20-24. sıralarda nazil olmuştur. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 26, 17, 28, 17. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin ikinci yılının sonu olduğu kanaatindedir. Tüm değerlendirmelerin peygamberliğin ikinci ilâ üçüncü yılını gösterdiğini söyleyebiliriz.

42 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 245; es-Süheylî, *er-Ravdu'l-unuf*, c. II, s. 118.

İkinci Aşamının Sonucu

Ortaya koymaya çalıştığımız yöntemin ikinci ayağı, ifade kalıpları için daha dar tarih dilimleri elde etmeye yöneliktir. Fakat ikinci aşama, yöntemin birinci aşamasında elde edilen sonuca göre, tüm değerlendirmeleri dikkate almadığı için bize biraz daha zayıf bir karine verecektir. Bunun için yöntemimizin ilk aşamasında konumuzu teşkil eden ifade kalıbı adına elde edilen zaman dilimine bakılır. Eğer bu zaman dilimini bize veren âyetlerin nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler içerisinde zaman diliminin genişlemesine sebep olan tek ve uzak bir görüş varsa o değerlendirme dışına alınır. Böylece belli bir ortalama etrafında toplanan diğerlerinin daha dar bir sonuç vermesine müsaade edilir. Tarif edilen esas uygulanırsa, yöntemin birinci aşamasında çok geniş zaman aralığına işaret ettiği için konumuz açısından değerlendirme dışında kalan bir kalıp kullanılabilir olacaktır. “Onların söylediklerine sabret ve güzel biçimde uzaklaş *واصبر على ما يقولون واهجرهم هجرا جميلا*” şeklindeki ifade kalıbı daha önce Mekke döneminin başından itibaren Medine döneminin sekizinci yılına kadar tarihlendirilirken, ikinci aşamada Mekke döneminin üçüncü yılı ile ancak sonlarına kadar olan bir zaman aralığında kalmaktadır. Bu aşama, Müzzemmil suresinin 1-19 âyetleri için yeni bir tarih aralığı ortaya koymayıp yöntemin ilk aşamasında ulaşılan sonucu teyit etmiştir. Fakat surenin ilgili âyetlerini tarihlendirme bakımından en az dört ifade kalıbı dikkate alınmış olmaktadır. Ayrıca yöntemimizin ölçütlerine göre dikkate alınmak zorunda olunan kalıplardan hiçbirinin Mekke döneminde üçüncü yıldan önce gündeme gelmediği de ortaya çıkmış olmaktadır.

Şimdi de 20. âyete ilişkin ifade kalıplarını tayin edip tarihlendirmeye çalışalım: Müzzemmil suresi 20. âyette, gece namazının Hz. Peygamber ile beraber onu eda eden Müslümanlara ağır geldiği için hafifletilmesinden bahsedilir. Bunun gerekçesi olarak da Müslümanlardan hasta olanlar, Allah yolunda savaşacaklar ve geçim için yolculuk edecek kimseler olacağı belirtilmiştir. Bu yüzden de Müslümanlar Kur'an'dan kolaylarına geleni okumalıdır. (Farz) namazı kılmalı, zekâtı vermeli ve Allah için borç vermelidirler.

Üslup bakımından öne çıkan kalıp ifadeleri inceleyelim:

“(Allah) sizin onu sayamayacağınızı bildiği için sizi bağısladı *علم أن لن تحصوه فتاب* *عليكم*”; “bildi ki sizden hasta olan kimse olacak... *علم أن سيكون منكم مرضى*” ifadelerinin bir kalıp barındırdığı söylenebilir. Bu ifade kalıbı Allah'ın daha önce koyduğu bir hükümde değişiklik veya daha çok tahfif yapacağını gerekçesi olarak ve de bir ön alma ifadesi olarak Müzzemmil suresinin 20. âyetinden başka yerlerde de geçer. Bakara 2/187, 235'te “Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi de sizi ba-

ğışladı ve affetti” ve “Evlilik teklifini çıtlatmanızda, ya da gizlemenizde size günah yoktur, Allah sizin meseleyi onlara açacağını bildi ama onlarla randevulaşmayın...” biçimlerinde; Enfâl 8/66. âyette ise “Şimdi Allah size emrini hafifletti ve sizde bir zaaf olduğunu bildi...” biçiminde geçer. Yine bunlara bir miktar benzer biçimde, Allah’ın müminlerin hallerini bilip onlara gereğince lütufta bulunması anlamında Fetih 48/18, 27’de de “... Allah onlardan razı oldu, onların kalplerinde olanı bildi ve onlara bir sakinlik verdi” ve “Allah sizin bilmediğinizi bilip de size ondan başka bir fetih verdi” biçimlerinde geçer. Bakara suresinin Medine’de birinci ya da ikinci yılda nazil olduğuna dair genel kabulün yanında pasajları ayrı ayrı tarihlendiren Bâzergan 18. âyetin nüzul zamanı Medine döneminde ikinci yılın en başı olarak göstermiştir. O, Bakara suresinin 235. âyetini ise Medine’de onuncu yılın en başı olarak tarihlendirmiştir.⁴³ Enfâl suresi tüm değerlendirmeler dik-kate alındığında Medine döneminin birinci yılı ile ikinci yılının sonu arasında nazil olmuş gözükmektedir.⁴⁴ Fetih suresinin ise bütün olarak daha geç tarihlendirildiği görülür.⁴⁵ İlgili âyetlerin özellikle Hudeybiye barışı ve Hayber’in fethi ile ilgili oluşu, kesin biçimde Medine döneminde altıncı yılının sonuna denk geldiğini gösterir.⁴⁶ Veriler çerçevesinde ilgili ifade kalıbının Medine dö-

- 43 Bakara suresi, Katâde, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Medine döneminde 1-2. sıralarda nazil olmuştur. eş-Şehristâni’nin naklettiği sıralamalarda yeri 85, 80, 84, 86, 86. sıralardır. Öncesi ve sonrasındaki surelere bakarsak Bakara suresinin nüzul zamanının Medine döneminin en başı olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. (Sıralamalarda hicret çizgisi açık değildir, ancak kesin surelere bakarak tayin edebiliriz.) Sırasıyla Muir, Nöldeke (birkaç ayet hariç), Grimme, Blachéré’e göre Medine döneminin başına denk gelecek biçimde 94, 91, 93, 91. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan Bakara suresinin 18. ayetini içeren bölümün nüzul tarihinin Medine döneminde ikinci yılın en başı olarak; 235. ayeti içeren bölümün nüzul tarihini ise Medine döneminde onuncu yılın başı olarak gösterir.
- 44 Enfâl suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Medine döneminde 2-4. sıralarda nazil olmuştur. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré’e göre Medine döneminin başına denk gelecek biçimde 97, 95, 97, 95. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Medine döneminin ilk yılı olduğu kanaatindedir. Netice itibarıyla Medine döneminin ilk yılı ile ikinci yılının sonu arasında tarihlendirildiğini söyleyebiliriz. Yeri gelmişken belirtelim ki özellikle Hz. Ali’ye nispet edilen sıralamada surelerin genelde beş altı sıra önde olduğunu ve dolayısıyla hakkında ihtilaf olmayan bu surenin Medine dönemine dâhil olmakla bize bir ölçüt verebileceğini söyleyebiliriz. 79. sırada gösterilen Enfâl suresi Hz. Ali’ye nispet edilen nüzul sıralamasında Medine dönemine geçişi temsil ediyor olabilir. Zaten bu listede dört sure eksiktir. Öte taraftan söz konusu sıralamayı bu hususu dikkate almadan tarihlendirdiğimizde sonucun tarihi erkene alma bakımından pek değişmediğini gördük.
- 45 Fetih suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayet ve değerlendirmelere göre Medine döneminde 15-25. sıralarda nazil olmuştur. eş-Şehristâni’nin naklettiği genel sıralamalar ise 92, 106, 91, 111, 111 şeklindedir. Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré’e göre, yine Medine dönemine denk gelecek biçimde, 105, 108, 112, 108. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan sureyi Medine döneminde altıncı yıl olarak tarihlendirmiştir.
- 46 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. II, ss. 776 vd.; et-Taberî, *Tefsîr*, c. XI, ss. 347 vd., 367, 368.

neminde birinci yıldan itibaren Medine döneminin ilerleyen yılları boyunca kullanıldığını söyleyebiliriz. Öte taraftan Fetih suresindeki ifade biçimi diğerleri ile anlam yakınlığı bulunsa da Allah'ın bildiği şeyin bir hükme ilişkin olması nedeniyle önemli bir fark içermektedir. Eğer ifade kalıbına ilişkin örnekleri taşıyan âyetlerdeki anlam birliğini katı bir şekilde ararsak Fetih suresindeki iki âyet bu kalıbın dışında kalır. Yine de bahse konu ifade kalıbının netice itibarıyla tüm tarihlendirmeler dikkate alındığında Medine döneminin en başından sonuna kadar tarihlendirilmiş olduğu görülür. Fakat yöntemin ikinci aşaması da işletilirse daha farklı bir netice elde edilir. Bunun için âyetlere ilişkin tarihlendirmeler içerisinde diğerlerine en uzak olan görüşler dışarıda bırakılarak hareket edilecektir. Böyle bir durum âyetler içerisinde sadece Bakara suresinin 235. âyeti için söz konusudur. âyetin nüzul zamanını diğerlerinden sekiz yıl sonraya atan Bâzergan'ın görüşü dışarıda bırakılırsa yeni tarihlendirme ifade kalıbını taşıyan âyet grubunun ait olduğu tarih dilimini daraltır. Neticede “(Allah) sizin onu sayamayacağımızı bildiği için sizi bağışladı” ibaresindeki ifade kalıbı Medine döneminin başlarından itibaren ikinci yılın sonunu aşmayacak şekilde tarihlendirilmiş olur.

Yine “Kur'ân'dan kolay geleni okuyunuz فاقروا ما تيسر من القرآن” ifadesi bir kalıp olarak değerlendirilebilir. Bu kalıp tam olarak başka bir yerde geçmez. Sadece Müzzemmil suresi 20. âyette iki kere geçer. Fakat *teyessera* (kolay gelen) kavramına benzer biçimde aynı kökten gelen fiili tef'îl babında (*yessera*) Allah'a nispet eden yakın kalıplar bulunmaktadır. Bunlar, Kamer 54/17, 22, 32, 40'da “Biz Kur'ân'ı zikir için kolaylaştırdık”; Meryem 19/97 ve Duhân 44/58'de “Biz onu senin diline kolaylaştırdık ki...” biçimindedir. Bu kalıpların bulunduğu Kur'ân bölümlerinin nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler şöyledir: Kamer suresine ilişkin nüzul zamanı değerlendirmeleri, Mekke yıllarının üçüncü ile dördüncü yıllarını göstermektedir.⁴⁷ Meryem suresinin nüzul zamanı tüm değerlendirmelere göre Mekke döneminde üçüncü ve beşinci yıllar arasında gözüktür.⁴⁸ Duhân suresinin özellikle ilgili âyetlerinin nüzul zamanı ise değerlendirmelere göre

47 Kamer suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 33-37. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen liste ise 28. sırayı gösterir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 48, 49, 43, 49. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin dördüncü yılı olduğu kanaatindedir. Tüm değerlendirmelerin üçüncü yılın başı ile dördüncü yıl arasında toplandığını söyleyebiliriz.

48 Meryem suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 40-44. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen listede 34. sıradadır. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 68, 58, 78, 58. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin dördüncü yılının sonu olduğu kanaatindedir. Bu durumda suresinin Mekke döneminin üçüncü yılı ile beşinci yılı arasında tarihlendirildiği görülür.

Mekke döneminde üçüncü ile altıncı yıllar arasına denk gelmektedir.⁴⁹ Müzzemmil suresi 20. âyette geçen bu kalıp ifadenin benzerleri, söz konusu ifade biçiminin ve hatta âyetin tarihlendirilmesinde tek başına bir veri olarak kabul edilirse, âyetin nüzul tarihi Mekke yıllarının orta döneminin başlangıcına kadar götürülebilir. Fakat ilk bakışta böyle gelse de ifadenin içeriği dikkatle incelenirse bir fark hemen dikkatimizi çeker. Diğer surelerdeki benzer ifadeler, tebliğ sürecinde Kur'ân'ın ne kadar kolay öğrenildiğini, doğruyu gösterme hususunda ne kadar açık hale getirildiğini ve tebliğ faaliyetlerinde kullanıldığını anlatır. Bu imkânı Hz. Peygamber'e (ve Müslümanlara) bahşeden Allah'tır. Müslümanların açık bir mücadele ortamında kendilerini Kur'ân kıraatiyle ifade ettiklerine işaret edilmekte ve bu husus desteklenmektedir.⁵⁰ Müzzemmil suresi 20. âyet ise namazların Kur'ân kıraati için bir fırsat gibi telakki edildiği dönemin geride bırakıldığına dair işaretler içerir. Artık Müslümanlar için tebliğ sürecinin mahiyet değiştirdiği, müşriklere karşı söz ve kıraat üzerinden yapılan mücadelenin bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bundan sonra savaş dönemi başlamıştır. "Teyessera" kelimesi ile Kur'ân bütününden kıraat edilmesi kolay gelen bölümler kast edilir. Bu Kur'ân'ın bütününe yönelik bir vasıf değildir.⁵¹ Dolayısıyla bahsi geçen üç suredeki ortak kullanımın anlam bakımından Müzzemmil suresindeki ifadeyi de kapsayan bir kalıba işaret ettiğini söylemek güçtür. O yüzden bahse konu ifade kalıbı yöntemimizin gereği olarak değerlendirme dışında tutulmalıdır.

"Allah'ın yolunda savaşıacaklar يقاتلون في سبيل الله" ifadesi bir kalıp olarak değerlendirildiğinde Kur'ân'da pek çok yerde geçtiği görülür. Özellikle k-t-l kökünü içerip Allah yolunda ölmek, öldürülmek anlamından ayrı olarak Allah yolunda savaştan bahseden âyetleri dikkate alırsak ilgili Kur'ân bölümlerinin nüzul zama-

49 Duhân suresi, ez-Zührî sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 58-64. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen liste ise 54. sırayı gösterir Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 58, 53, 54, 53. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin üçüncü yılının sonu olduğu kanaatindedir. Bu durumda surenin nüzul zamanı Mekke döneminin üçüncü yılı ile altıncı yılı arasında değerlendirilmiştir.

50 Söz konusu ayetlerin içeriği konusunda bk. et-Taberî, *Tefsîr*, c. VIII, ss. 386, 387; c. XI, ss. 250, 251, 554 vd., 559, 563, 565. el-Beğavî de Kur'ân'ın dile uygun hale getirilişi, hıfzının ve kıraatinin kolaylaştırılması anlamındadır der. Bk. el-Beğavî, *Tefsîr*, c. V, 258; c. VII, ss. 237; 429.

51 el-Beğavî, Müzzemmil 73/20 ayetinin naklettiği "Kur'ân'dan kolay geleni okuyunuz" ifadesi ile ilgili "tefsirciler bunun İslâm'ın ilk yıllarında böyle olduğunu, daha sonra gelen "namazı kılın zekatı verin" ifadesinin bunu nesh ettiğini söylerler" demiştir. Bk. el-Beğavî, *Tefsîr*, c. VIII, s. 258. Burada onun genel bir değerlendirme yaptığı benzer ayetler arasında literal yapı farkı ve nüzul zamanının anlama etkisi gibi etkenleri dikkate almadığı anlaşılıyor. Kaldı ki o, aynı yerde el-Hasen el-Basrî'den konunun akşam ve yatsı namazlarında kıraatin kısa tutulması ile ilgili bir hasır olduğu görüşünü de nakleder. Dikkat edilirse bu değerlendirme Müzzemmil 73/20 ayetinin ifade ettiği kolaylığın kıraatin kısa tutulması ile ilgili olduğunu gösterir.

nına ilişkin düşünceler şöyledir: Nöldeke ve Blachéré ilgili âyetlerin geçtiği surelerin hepsini Medenî olarak değerlendirmektedir. Buna *kitâlden* bahseden diğer âyetlerin bulunduğu Kur'an bölümleri de dâhil edilebilir. Bahse konu surelerin tamamı tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır: Bakara, Nisâ, Âli İmrân, Mâide, Enfâl, Tevbe, Ahzâb, Muhammed, Fetih, Hucurât, Hadîd, Haşr, Mümtehine, Saff, Munâfikûn sureleri. Bâzergan ise ilgili kalıbın tam olarak geçtiği yerler ve *kitâlden* bahseden diğerleri için nüzul zamanı olarak büyük oranda Medine'yi gösterir.⁵² Bununla birlikte "*el-kitâf fi sebîlillâh*" kalıbının da geçtiği Bakara suresinin 244, 246. âyetlerinin nüzulünü bi'setin sekizinci yılı olarak Mekke döneminde telakkî etmiştir. Ne var ki Bâzergan'ın Mekke dönemine irca ettiği bu âyetlerin muhteva olarak Mekke dönemiyle ilgisinin bulunduğunu söylemek güç gözükmektedir. Zira Bakara 2/244 ve 246. âyetler acil bir savaş emrinden bahsetmekte ve İsrailoğulları'nın kendilerine gelen savaş emrine kayıtsız kalışları yerilmektedir. et-Taberî bunun hicret zamanına tekabül ettiğini bildirir.⁵³ Yine de tüm değerlendirmeleri hesaba katmak adına bu kalıba ilişkin tarihlendirmelerin Mekke döneminde sekizinci yıldan başlayarak Medine dönemi boyunca devam ettiğinden bahsetmeliyiz. Öte taraftan yöntemimiz açısından ikinci aşamayı da uygularsak Bâzergan'ın tek kaldığı ve diğerlerine uzak olan bu görüşü devre dışı bırakırız. Bu durumda söz konusu ifade kalıbının başlangıç tarihi, Mekke döneminden sonraya Medine döneminin en başına kalacaktır.

"*Namazı kılın ve zekâtı verin* أقيموا الصلاة وآتوا الزكاة", ifadesi ve benzerleri Kur'an'da daha çok Medenî surelerde geçmektedir. Fakat bazı Mekkî surelerde de geçtiğine şahit olmaktayız. Mesela Lokmân 31/4 âyeti ve Neml 27/3 âyeti böyledir. Lokmân suresinin nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler Mekke döneminde dördüncü yıl ile on birinci yıl arasında değişmektedir.⁵⁴ Neml suresi ise değerlendirmelere göre Mekke döneminin üçüncü yılı ile sekizinci yılı ara-

52 Savaş emrine ve Müzzemmil suresindeki bu kalıbın nüzul kronolojisi bakımından Medenî olduğuna delalet ettiğine dair bir değerlendirme için bk. Elmalılı, *Hak Dini*, c. VIII, ss. 5438, 5439.

53 et-Taberî, *Tefsîr*, c. II, s. 615. et-Taberî, Bakara 2/244 ayeti ile ilgili başka bir bağlamda müşriklere karşı savaş emrettiği bilgisini verir. Bk. et-Taberî, *Tefsîr*, c. III, s. 261. el-Beğavî 224. ayeteki hitabın İsrailoğullarına mı yoksa Müslümanlara mı olduğunun ihtilafı bir konu olduğunu söyler. Bk. el-Beğavî, *Tefsîr*, c. I, s. 294.

54 Lokmân suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 53-57. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen liste ise 45. sırayı gösterir Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 50, 82, 65, 82. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin ilgili bölüm için Mekke döneminin altıncı yılının sonlarında olduğu kanaatindedir. Bu durumda değerlendirmeler Mekke döneminin üçüncü yılının sonları ile on birinci yılı arasında olduğuna işaret etmektedir.

sında kalmıştır.⁵⁵ Bu durum söz konusu ifade biçimi ve benzerlerinin Kur'ân dilinde zaman aralığı gözetilmeksizin, en azından Mekke döneminin üçüncü yılından itibaren yaygın olarak kullanıldığını gösterdiği için konuya katkı sunacak ayrıncı bir ifade kalıbı olarak kullanılamayacağını belirtebiliriz.⁵⁶

“Allah'a güzel bir borç verin وأقرضوا الله قرضاً حسناً” ifadesi ve benzerleri Kur'ân'da sınırlı sayıda âyette geçmektedir. Bunlar Bakara 2/245⁵⁷, Mâide 5/12⁵⁸, Hadîd 57/11⁵⁹, 18 âyetleridir. Bakara suresinin ilgili bölümünün Mekke döneminin sekizinci yılından Medine döneminin başına kadar tarihlendirildiğini söyleyebiliriz.⁶⁰ Mâide suresinin ilgili bölümü ise Medine döneminin ikinci yılı ve devamı şeklinde tarihlendirilmiştir.⁶¹ Hadîd suresi ise Medine döneminde ikinci yıl ile beşinci yıl arasında tarihlendirilmiştir.⁶² Bu âyetlerin nüzul zamanına ilişkin

55 Neml suresi, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Mekke döneminde 45-48. sıralarda nazil olmuştur. Hz. Ali'ye nispet edilen liste ise 35. sırayı gösterir Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 70, 68, 70, 67. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin sekizinci yılı olduğu kanaatindedir. Neticede surenin nüzul zamanına ilişkin değerlendirmeler Mekke döneminin üçüncü yılı ile sekizinci yılı arasında toplanmaktadır.

56 Elmalılı, *Hak Dini*, c. VIII, ss. 5438, 5439.

57 Bu ayet, bir rivayette nüzul zamanı olarak Bakara 2/261 ve Zümer 39/10 ayetleriyle ilgilendirilir. Bk. et-Taberî, *Tefsîr*, c. III, s. 61; el-Kâdi, *Esbâb-ı nüzûl*, s. 56. et-Taberî, Zümer suresi 10. âyetin hicretî salık verdiğini bildirir. *Tefsîr*, c. X, s. 622. Yahyâ b. Selâm da Medine'ye hicretin kast edildiğini bildirmektedir. Bk. *et-Tesârif*, s. 246. Bâzergan'ın değerlendirmelerinde zikredilen bu iki âyetin nüzul zamanları arasında biri Medine dönemi başı diğeri sonu olmak üzere bir hayli zaman farkı göze çarpsa da âyetlerin Medenî olduğuna o da katılır.

58 Konu olarak İsrailoğullarını eleştiren onlara verilen savaş emrinden bahseden bir âyettir. Bk. et-Taberî, *Tefsîr*, c. IV, ss. 491 vd. Dolayısıyla hicretten sonra indiği kendini belli etmektedir.

59 Hadîd 57/11. âyeti Mekke'nin fethinden önce infak edenleri öven 10. âyetle birlikte bir bütün arz eder ve konusu itibarıyla geç dönem Medine'de indiği hemen anlaşılır. Ayrıca bk. et-Taberî, *Tefsîr*, c. XI, ss. 673-675. Bu çerçevede es-Şa'bî, Hudeybiye anlaşması zamanında indiğini söylemiştir, bk. el-Begâvî, *Tefsîr*, c. VIII, s. 33.

60 Bakara suresi, Katâde, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Medine döneminde 1-2. sıralarda nazil olmuştur. eş-Şehristânî'nin naklettiği sıralamalarda yeri 85, 80, 84, 86, 86. sıralardır. Öncesi ve sonrasındaki surelere bakarsak Bakara suresinin nüzul zamanının Medine döneminin en başı olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. (Sıralamalarda hicret çizgisi açık değildir, ancak kesin surelere bakarak tayin edebiliriz.) Sırasıyla Muir, Nöldeke (birkaç ayet hariç), Grimme, Blachéré'e göre Medine döneminin başlarına denk gelecek şekilde 94, 91, 93, 91. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Mekke döneminin sekizinci yılı olduğu kanaatindedir.

61 Mâide suresi, Katâde ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Medine döneminde 5-30. sıralarda nazil olmuştur. eş-Şehristânî'nin naklettiği genel sıralamalarda ise 109, 83, 108, 113, 113. sıralar verilir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre 109, 114 (bazı bölümleri daha önce olmak üzere), 95, 114. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Medine döneminin ikinci yılı olduğu kanaatindedir. Neticede Mâide suresi Medine döneminin ikinci yılından sonuna kadar tarihlendirilmiştir.

62 Hadîd suresi ise Katâde, ez-Zühri sıralamasında ve diğer geleneksel rivayetlere göre Medine

değerlendirmeler genelde Medine dönemine ait oldukları biçimindedir. Bâzergan'ın da ilgili âyetleri hicretten sonraya tarihlendirdiği yalnız Bakara 2/245 âyetini bi'setin 8. yılında inmiş kabul ettiği görülür. Yukarıda “Allah'ın yolunda savaşıacaklar” kalıbının ve benzerlerinin geçtiği yerlerin tarihlendirilmesinden bahsederken bu görüşün aksi bir kanaate sahip olduğumuzu gerekçeyle açıklamıştık. Yine de “Allah'a güzel bir borç verin” kalıp ifadesinin, Mekke döneminin sekizinci yılından başlayarak ilerleyen Medine yıllarına da tarihlendirildiğinden bahsedebiliriz. Yöntemimiz açısından bu kalıp, hem mana hem de lafız uyumu açık olduğu için, Müzzemmil suresinin 20. âyetinin tarihlendirilmesinde dikkate alınmalıdır. Fakat yöntemimizin ikinci aşamasına göre, bu âyetin tarihlendirilmesinde diğer görüşlerden uzak bir şekilde Mekke dönemi sekizinci yılı gösteren Bâzergan görüşü terk edilir. Ortaya çıkan yeni netice bahse konu ifade kalıbının Medine döneminin en başı ile sonu arasında tarihlendirildiği şeklindedir.

Birinci Aşamanın Sonucu

Müzzemmil suresinin 20. âyetinde geçen ifade biçimlerine ait kalıplar yöntemimiz açısından katı bir değerlendirmeye tabi kılındığında sadece üç ifade kalıbının veri teşkil edebileceği görülür. Bunlar “(Allah) sizin onu sayamayacağınızı bildiği için sizi bağışladı علم أن لن تحصوه فتاب عليكم”, “Allah'ın yolunda savaşıacaklar يقاتلون في سبيل الله” ve “Allah'a güzel bir borç verin وأقرضوا الله قرضاً حسناً” kalıplarıdır. İlki Medine döneminin birinci yılından başlayıp devam eden yıllara uzanan bir ifade kalıbıdır. Diğer ikisi ise Mekke döneminin sekizinci yılından başlayıp Medine dönemi boyunca tekrarlandığı gözlenen kalıplardır. Dolayısıyla Müzzemmil suresinin 20. âyetinin içerdiği kalıpların yöntemimiz açısından kullanılabilir olanlarının nüzul zamanları itibariyle Medine döneminin ilk yılından itibaren ilerleyen yıllar boyunca çakıştığı gözlenir. Söz konusu ifade kalıplarını bünyesinde toplayan Müzzemmil suresi 20. âyetin bu tarihten önce inmiş olamayacağına dair bir karine elde etmiş oluruz.

döneminde 8-10. sıralarda nazil olmuştur. Derveze, Hadîd suresinin Mekke'de nazil olduğuna dair bazı görüşler bulursa da böyle bir ihtimal yoktur der. eş-Şehristânî'nin naklettiği genel sıralamalarda ise 97, 86, 95, 93, 93. sıralar verilir. Sırasıyla Muir, Nöldeke, Grimme, Blachéré'e göre ise 96, 99, 102, 99. sıralarda nazil olmuştur. Bâzergan bu tarihin Medine döneminin dördüncü yılının en sonu olduğu kanaatindedir. Hadîd suresinin Medine döneminin ikinci yılı ile beşinci yılı arasında nazil olduğu düşünülmüştür.

İkinci Aşamının Sonucu

“(Allah) sizin onu sayamayacağımızı bildiği için sizi bağışladı علم أن لن تحصوه فتاب عليكم” ibaresindeki ifade kalıbına ilişkin tarihlendirmeler içerisinde diğerlerine en uzak olan görüş dışarıda bırakılırsa bu kalıp, Medine döneminin başından itibaren ikinci yılın sonunu aşmayacak şekilde tarihlendirilmiş olur. “Allah’ın yolunda savaşıacaklar يقاتلون في سبيل الله” kalıbının tarihlendirmeleri içerisinde diğerlerine göre en uzak görüş, ifade kalıbını erkene almaktadır. Eğer bu tek görüş, değerlendirme dışında tutulursa, elde edilen tarih aralığı Medine döneminin başından başlayıp ilerleyen yıllara tekabül eder. “Allah’a güzel bir borç verin وأقرضوا الله قرضاً حسناً” biçimindeki ifade kalıbı için de aynı durum söz konusudur. Netice itibarıyla bu kalıpları bünyesinde bir araya getiren Müzzemmil suresi 20. âyet, tüm bu kalıpların çakıştığı tarih diliminde inmiş olmalıdır. Yani bu âyetin Medine döneminin başı ile ikinci yılı arasında nazil olduğuna dair bir karineye ulaşılmış olur.

4. Veri Alanının İçerdiği Namaz Konusuna Dair Genel Bilgiler

Müzzemmil suresinin başlangıç âyetleri ve son âyeti, gece namazıyla ve gece namazında meydana gelen değişikliklerle ilgilidir. Bu durumda genel olarak namaz ibadetinde nüzul süreci boyunca yaşanan gelişmelere değinmek, problemin çözümünde bize yol gösterebilir. Geç dönem cahiliyyede, *salât* denilen bir ibadet biçiminin bilindiği anlaşılmaktadır.⁶³ En azından uzak ve yakın çevreleriyle sıkı ilişkileri bulunan Arapların ehli kitabın kıldıkları namazı⁶⁴ bilmeleri gerekir. Bu kavram, pek muhtemel ki içerdiği hareketler itibarıyla “salât” kelimesinin anlamı olan *duadan* farklılaşmış mersume bir ibadeti anlatmaktadır. Ayrıca nüzul döneminin başından itibaren Hz. Peygamber’in namaz kılmaya başladığı, yeni cemaatin onunla birlikte gizli bir şekilde namaz kıldıkları rivayetlere yansımıştır.⁶⁵ Bu namazın sabah ve akşam olmak üzere iki vakit kılındığı anlaşılmaktadır. Müslümanlar tarafından kılınan bu namaz belli ki müşriklerce bi-

63 Özellikle Ebû Zerr el-Ğıfârî’nin İslâm’dan önce namaz kılması ile ilgili bilgi dikkat çekicidir. Ayrıca başka bazı bilgiler için bk. Muhammed b. Sa’d (ö.230 H.), *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, Dâru Sadır, Beyrut ts., c. IV, ss. 219, 220; Ebû Ca’fer Muhammed b. Habîb (ö.245 H.), *el-Muhabber*, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, Beyrut ts., 171; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî b. Abdirrahmân ed-Dihlevî, *Hucetullâhi’l-bâliğa*, Dâru İhyâi’l-‘Ulûm, Beyrut 1413/1992, c. I, ss. 367, 368; Ali Osman Ateş, *İslâm’a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, Beyan Yay., İstanbul 1996, s. 51.

64 Kitap ehlinin namaz uygulamaları için bk. Ateş, *İslâm’a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, 43 vd.

65 İbn Hişâm *es-Sîre*, c. I, ss. 168 vd., 175.

linen söz konusu mersume ibadetten farklılıklar da içeriyordu. Müslümanların kıldığı namaz özellikle erken dönemde Kur'ân kıraati tarafından karakterize edilmekteydi.⁶⁶ Öte taraftan beş vakit namazın⁶⁷ İsrâ ve Miraç olayında farz kılındığı bildirilmektedir.⁶⁸ Bu da peygamberliğin yaklaşık olarak onuncu ya da onbirinci yılına denk gelmektedir.⁶⁹ Müslümanlar Mekke'de iken kible olarak Beyt-i Makdis kabul edilmişti. Kiblenin Kâbe'ye çevrilmesi,⁷⁰ rek'atlerin dörde çıkarılması, ezan biçiminde bir çağrının belirlenmesi, Medine döneminde gerçekleşmiştir.⁷¹ Ayrıca namazın şeklen belirgin bir disiplin içerisinde kılınması da bu dönemde gerçekleşmiştir.⁷² Yine Cuma namazının ilk defa Medine'ye öğretici olarak gönderilen Mus'ab b. 'Umeyr tarafından kaldırıldığını bilmekteyiz.⁷³ Cuma namazının Medine'de Yahudilerin sebt gününde toplanıp Zebur okumalarına karşı sembolik bir değer taşıdığından da söz edebiliriz.⁷⁴ Yine ilerleyen süreçte namazın kabilelerin Müslümanlığı kabul etmelerinde sembolik bir değer taşımaya başladığını⁷⁵ ve namazda okuyabilecekleri kadar Kur'ân bölümlerinin kendilerine öğretildiğine şahit olmaktayız.⁷⁶ Nüzul dönemi sonrasında Hz. Peygamber'in emriyle Müslümanlara namazda imamlık yapmış ol-

- 66 Selim Türcan, "Hûd Suresi 87. Ayette Geçen 'Salât(uke)' Kelimesi Örneğinden Hareketle Genel Bir Çeviri Eleştirisi", *GÜÇİFD*, 2005, c. IV, sayı: 7-8, ss. 105-120.
- 67 İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. IV, s. 206.
- 68 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, ss. 266 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. III, ss. 163-164.
- 69 İsrâ ve Mirâç olayının tarihi ile ilgili bir ihtilaf bulunsa da ihtilaf hicretten bir ila iki yıl önce siyle sınırlıdır. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. I, s. 213; Ebû'l-Fidâ el-Hâfız İbn Kesîr (ö.774 H.), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tahk.: Ahmed Abdulvehhâb Fetih, Dâru'l-Hadis, Kahire 1413/1992, c. III, s. 163.
- 70 İbn İshak, *Sîre*, ss. 181, 277-279; İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, ss. 393 vd., 442; Ebû'l-velid Muhammed b. Ahmed el-Ezrâkî (ö.223 H.), *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, tahkik: Ruşdi Sâlih Melhas, Dâru'l-Endulus, Madrid, ts., c. II, ss. 19; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. III, ss. 288 vd.
- 71 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. III, s. 269.
- 72 Mesela şu ayetlerin içeriğine bk. Bakara 2/238, 239. Ravilerine de dikkat ederek bazı hadislerle bk. el-Buhârî, *Sahih*, Tefsîr, Bakara 43, 44; Ahmed b. Hanbel (ö.241 H.), *Musnedü Ahmedi'bni Hanbel*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992, c. I, ss. 409, 435, 463; Muslim b. Haccâc en-Neyşâbûrî (ö.261 H.), *Sahîlu Muslim*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992, Mesâcid, 26; et-Tirmizî, *Sünen*, Tefsîr, Bakara, 2, 33, 34; Ebû Abdirrahman Ahmed b.Şuayb b. Ali en-Nesâî (ö.303 H.), *Sünenü'n-Nesâî*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992, Sehv, 20, 67; et-Taberî, *Tefsîr*, c. II, ss. 569 vd., 583-587.
- 73 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 293.
- 74 Hz. Peygamber Mus'ab b. 'Umeyr'e yazdığı mektupta, Yahudilerin Sebt gününde Zebur okumalarına karşılık Cuma namazının kılınması ister. Bk. es-Süheylî, *er-Ravd*, c. I, s. 270; Muhammed Hamîdullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, çev.: Vecdi Akyüz, Kitabevi, yy., ts., s. 57.
- 75 "Namazın terk edilmesi şirk'tir" biçiminde hadisler gelmiştir. Bk. Abdurrazzâk, *el-Musannef*, tahk.: Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983, c. III, ss. 125 vd.
- 76 Ebû Muhammed b. Abdullah İbn Muslim İbn Kuteybe (ö.276 H.), *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*, Dâru't-Turâs, Kahire 1393/1973, s. 235.

mak,⁷⁷ hilafet meselelerinde de bir ölçüt olarak kabul edilecektir. Namazda Fatiha suresinin kıraat açısından sembolik ve değişmez bir yerde bulunduğunu da ifade etmeliyiz.⁷⁸ Fâtiha suresinin nüzul zamanına ilişkin cumhur görüşü Mekki olduğuna dairdir. Namazdaki vazgeçilmez konumunu ise Medine’de kazanmışa benzer.⁷⁹ Bu genel çerçeveye bize, namazın şart ve rükünlerinin nüzul dönemi boyunca giderek daha da belirgin hale geldiğini göstermektedir. Bununla uyumlu biçimde Mekke yıllarında namazın en belirgin vasfı olan Kur’ân kıraatinin de ilerleyen yıllarla birlikte Medine döneminde sembolik düzeye çekildiğini görmekteyiz.

Dikkat edilirse namazın kurumsallaşma sürecindeki dönüşüm noktaları ile Müslümanlar ile müşrikler ve Yahudiler arasında yaşanan siyasî çatışmanın aşamaları arasında bir paralellik göze çarpmaktadır. Müzzemmil suresinin içerdiği, gece namazı ve gece namazında *tertîl* üzere icra edilen kıraatin geçirdiği dönüşüm de bu genel çerçevede anlamını bulmaktadır. Zira özellikle son âyetin içerdiği *tahfif* ve zorunluluğun kaldırılması hükmü; namazdaki zorunluluğun sembolik ölçüde ve beş vakte indirilmesinde gerekçe olarak hastalık, maîşet yolculuğu ve savaş durumlarının gösterilmesi de aynı türden bir dönüşümdür. Tüm diğer siyasî dönüşümlerin yoğunlaştığı Medine döneminin başı Müzzemmil suresinin son âyetininin nüzulünü de içine almış gözükmektedir. Böylece Müzzemmil suresinin pasajlarının nüzul zamanını tespit konusunda ulaştığımız sonuç ile genel bilgiler birbiriyle çelişmez, uyum arz eder.

5. Sonuç

Önerdiğimiz yöntemi Müzzemmil suresine uyguladığımızda, Müzzemmil suresinin 1-19. âyetlerinin bütün olarak bir defada indiğine ilişkin önemli bir kârîne elde ederiz. Eğer bir defada inmemişse bile söz konusu âyet gruplarının birbirine oldukça yakın aralıklarla indiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 10 ve 11. âyetlerin Medine’de Bedir savaşıdan bir sene önce ayrı olarak indiğine dair rivayetin doğruluğu tartışmaya açık olur. Buna ilişkin başka benzer bir çalışma yürütülebilir. Geriye kalan 20. âyetin de başka bir defada indiği görülür. İki bölüm arasındaki zaman farkı hususunda da şunlar söylenebilir: Yöntem uygulandığında elde edilen sonuca göre 1-19. âyetlerin bulunduğu birinci bölümün

77 Hz. Ebû Bekr’in imameti konusunda bk. Abdurrazzâk, *el-Musannef*, c. V, ss. 432-433.

78 Mekke’nin fethinden önce yapılan seferlerde, müslüman topluluklar, müşriklerden Fâtiha suresini bilip bilmediklerine göre ayırt ediliyordu. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. II, s. 1034.

79 Fatiha suresinin nüzul zamanı ile ilgili tartışmaların kısa özeti için bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, ss. 15-16.

Mekke döneminde üçüncü ila dördüncü yılı arasında nazil olduğu anlaşılmaktadır. 20. âyet ise Medine döneminin başlarında birinci ile ikinci yılın sonu arasında bir yerde inmiş olmalıdır. Daha muhtemel olanı birinci yıldır. Dikkat edilirse bu, surenin iki bölümü arasında on yıl bulunduğunu söyleyen rivayetle yaklaşık olarak uyumlu bir sonuçtur. O takdirde iki pasaj arasında sekiz ay, bir yıl ya da iki yıl bulunduğunu söyleyen rivayetlerin doğruya uzak gözüktüğünü söyleyebiliriz. Bir ihtimal, bu rivayetlerin gece namazı ile beş vakit namaz arasındaki ilişkiye dair bir bilgi kııntısı taşıyor olmasıdır. Zira rivayetlerin haber verdiğine göre gece namazının farziyeti, beş vakit namazla kalkmıştır. Öte taraftan beş vakit namazın İsrâ ve Miraç hadisesiyle ilişkilendirildiğini ve onun da Mekke döneminde onuncu ya da on birinci yıla denk geldiğini biliyoruz. 20. âyetin içerdiği “*namazı kılın ve zekâtı verin...*” ibaresinde kast edilenin beş vakit namaz olduğu şeklindeki bilgi, bize bu ibare duyulduğunda beş vakit namazın anlaşıldığını ve gece namazının zorunluluğunu bu ifadenin kaldırdığını bildirmiş olmaktadır. Öyleyse beş vakit namaz farz olduktan sonra da bir süre gece namazının farziyeti ona eşlik etmiş olabilir. Hem gece namazının devam ediyor oluşu, hem beş vakit namazın farz kılınmış olması, Müslümanları epey yormuş olmalıdır. Hz. Aişe’den gelen rivayet de sanki bunu açıklar gibidir. Rivayet söz konusu ağır vaziyetin süresinin bir yıl kadar veya daha kısa olduğunu söylese de görünen o ki en az iki yıl veya daha fazla bir süre devam etmiştir. Sonrasında inen ve “*namazı kılın...*” ibaresini taşıyan Müzzemmil 20. âyeti bunu sonlandırmıştır.

Yaptığımız değerlendirme, yöntemin verdiği ve bizim için bir karine teşkil eden sonuçlar ile bu sonuçlara dayalı olarak yaptığımız projeksiyonları içermektedir. Yöntemin temin ettiği bilgiyle sınırlı kalmak, daha kesin sonuçlara sadık kalmak demektir. Fakat bu sonuçları yorumlayarak çıkarımlarımızı genişletmek, bize kesinliği daha az ama daha geniş bir sahada konuşma imkânı verir. Öte taraftan tarihî verilerin karmaşık ve çelişkili bir görünüm arz ettiği yerde o verilere dayanarak görüş beyan etmek, bizi kuru tartışmadan kurtarmaz. Bunu aşmanın yolu somut bir yöntemin sunacağı dayanaklarla konuşmaya çalışmaktır. Kur'an pasajlarının tarihlendirilmesi meselesinin spekülâtif bir alan olmaktan çıkarılma istidadı taşıdığını söyleyebiliriz. Ortaya koymaya çalıştığımız yöntem, hâlâ işlenmeyi bekleyen veri alanında devreye girmiş bulunan ölçütleri, kaygıları ve beklentileri farklı değerlendirmelerin bir bileşkesini olarak sonuca ulaşma çabasıdır. Aslında her türlü algılama biçiminin hesaba katıldığı, bu algılama biçimlerinin çaprazlanmasından hakikate bir yol bulunabileceği varsayımdır. Çaprazlama, hem belli bir bakış açısının farklı Kur'an pasajlarındaki tutarlılığı açısından hem de farklı bakış açılarının karşılaştırılması

bakımından gerçekleşmektedir. Geç dönemdeki nüzul zamanı tespitlerini dikkate almış olması bakımından bu yöntem yanlış varsayımların bileşkesinin bizi doğruya ulaştıracağını öngörmemektedir. Doğruyu en azından bir yönüyle hissedip dillendiren haber ve görüşlerin bileşkesinin bizi doğruya ulaştıracağını öngörmektedir.⁸⁰ Ayrıca elde ettiğimiz sonucun noktasal olmayıp belli bir zaman dilimine işaret eder şekilde oluşu yöntemin tutarlılığı açısından önemlidir.

Elbette önerdiğimiz yöntemin henüz bir başlangıcı ifade ettiğini, eleştiriye açık yönlerinin olduğunu bilmekteyiz. Bunlardan bazılarını bizzat kendimiz de dillendirebiliriz. Mesela en başta, çalışma alanının sadece bir örnek üzerinden denenmiş olması gelir. Acaba başka örnekler ifade kalıplarının tarihlendirilmesi bakımından tarihî çakışmanın mümkün olacağı sonuçlar verecek midir? Elde edilen sonuç kendi içerisinde bir kontrol mekânizmasına sahip olsa da haricî bilgi ve değerlendirmeler üzerinden sağlaması yapılabilir mi? Acaba incelediğimiz pasajın anlattığı konuda dikkate almamız gereken başka pasajlar var mıdır? Onlar da aynı yöntemle denense aynı sonuçlar alınacak mıdır? Bu tür soruların sorulup cevap aranması, önerimizin bir yöntem istidadı gösterip göstermeyeceğini tayin edecektir. Yine de şu açık ki bu çalışma, Kur'ân pasajlarının tarihlendirilmesi meselesinin en azından uygulama tekniği bakımından somut bir yönleme kavuşabileceğini ve o yöntemle daha başarılı sonuçlar alınabileceğini göstermiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *Musnedü Ahmedi'bnî Hanbel*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, Beyan Yay., İstanbul 1996.
- Bâzergan, Mehdî, *Kur'ân'ın Nüzul Süreci*, çev.: Yasin Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzullah, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.
- Bell, Richard, *Introduction to The Qur'an*, The Edinburgh University Press, Edinburgh 1953.
- Blachéré, Régis, *Le Coran (al-Qur'ân)*, Maisoneuve et Larose, Paris 1966.
- el-Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-hadîs es-suveru'l-murattebe hasbe nuzûlihî*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, yy., 1381/1962.
- , *Asru'n-Nebî-Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev.: Mehmet Yolcu, Yöneliş Yay., İstanbul 1995.
- ed-Dihlevî, Şah Veliyyullah b. Abdirrahmân ed-Dihlevî, *Hucetullâhi'l-bâliğa*, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1413/1992.
- Duman, Zeki, *Beyânu'l-Hak*, Fecr Yay., Ankara 2006.
- Dumlu, Ömer, Rıza Savaş, "Nüzul Sırasına Göre Âyet Âyet Kur'ân'ın Yorumu", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2010, ss. 163-180.

80 Zira Kur'ân surelerinin ve pasajlarının nüzul zamanıyla ilgili rivayet ve görüşler böyledir.

- Elmalı'lı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, yy., ts.
- el-Endelüsî, Esîruddîn Ebû Abdillâh Ebû Hayân, *el-Bahrü'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, yy. 1992.
- el-Ezrâkî, Ebû'l-velîd Muhammed b. Ahmed, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, tahkik: Ruşdî Sâlih Melhas, Dâru'l-Endulus, Madrid, ts.
- Hamîdullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, çev.: Vecdi Akyüz, Kitabevi, yy, ts.
- İbn 'Atiyye, el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdulhak b. Çâlib, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Âzîz*, tahk.: Komisyon, Fas, 1395/1975.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *el-Muhabber*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut ts.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk.: Süheyl Zükâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1412/1992.
- İbn İshâk, Muhammed, *Sîretü İbn İshâk*, tahk.: Muhammed Hamîdullah, yy, 1401 \ 1981.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdullah İbn Muslim, *Te'vîlu müşkili'l-Kur'an*, Dâru't-Turâs, Kahire 1393/1973.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Dâru Sadr, Beyrut ty.
- İbn Sâlih ez-Zühri, *en-Nasih ve'l-mensuh*, (*Erba'a kutub fi'n-nasih ve'l-mensuh* içinde) tahk.: Hâtim Sâlih ed-Damîn, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1908.
- , *Tenzilu'l-Kur'an bi Mekke ve'l-Medîne*, (*en-Nâsîh ve'l-mensûh*'a ilave edilmiş şekilde *Erba'a kütüb fi'n-nâsîh ve'l-mensûh* içinde) ss. 29-30.
- İbnu'd-Dureys, Ebû Abdillâh Muhammed b. Eyyûb *Fedâilu'l-Kur'an ve mâ nezele mine'l-Kur'an bi Mekke ve mâ nezele bi'l-Medîne*, tahk.: 'Urve Bedîr, Dâru'l-Fikr, Dîmeşk 1408/1987.
- İbnu'l-Bârezi, Hibetullâh b. Abdîrahîm b. İbrâhîm, *Nâsihu'l-Kur'an ve mensûhihi*, (*Erba'a kutub fi'n-nasih ve'l-mensuh* içinde), tahk.: Hâtim Sâlih ed-Damîn, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1908.
- el-Kâdî, Abdulfettâh, *Sahabe ve Müfessirlere Göre Esbâb-ı Nüzûl*, çev.: Salih Akdemir, Fecr Yayınevi, Ankara 1986.
- Katâde b. Di'âme, *Kitabu'n-nasih ve'l-mensuh*, (*Erba'a kutub fi'n-nasih ve'l-mensuh* içinde) tahk.: Hâtim Sâlih ed-Damîn, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1908.
- Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, yy., İstanbul 1993.
- Muslim b. Haccâc en-Neysâbüri, *Sahîhu Muslim*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- en-Nahhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed İsmâil, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi Kitâbi'llâhi Azze ve Celle ve'htilâfi'l-ulemâi fihâ*, tahk.: Süleymân b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Lâhim, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut 1412/1991.
- en-Neysâbüri, Ebû Abdîrahmân İsmâil b. Ahmed ed-Darîr el-Hîriyyi, *Vücûhü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tahk.: Fâtîme Yûsuf el-Hiyemî, Dâru's-Sekâ, Dîmeşk 1995.
- Nöldeke, Teohodor, *Geschichte des Qorâns*, (F. Schwally'in genişlettiği 2. basım, Leipzig 1909'dan ofset baskı) Georg Olms Verlagsbuchandlung Hildesheim, Almanya 1961.
- en-Neşâî, Ebû Abdîrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünenu'n-Nesâî*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Okumuş, Mesut, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derveze Örneği*, Araştırma Yay., Ankara 2009.
- , "Muhammed Abid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'âni'l-hakîm: et-Tefsîru'l-vâdîh hasebe tertîbi'n-nüzul*, Merkezu Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, (c.1-3), Beyrut 2008-2009", (kitap tanıtımı), *HÜİFD*, 2009/2, c. 8, sayı: 16, ss. 177-182.
- Özsoy, Ömer -İlhami Güler, *Sistematik Kur'an Fihristi*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996.
- es-San'ânî, Ebû Bekr Abdurrazzâk b. Hemmâm *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm- el-musemmâ tefsîru Abdîrrazzâk*, tahk.: Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1411/1991.
- , el-Musannef, tahk.: Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983.
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Tefsîru's-Semerkandî el-musemmâ Bahru'l-ulûm*, tahk.: Ali Muhammed Muavvîd, Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1993.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Kahraman Yay., İstanbul 1398/1978.

- , *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1993.
- , *Lubâbu'n-nukûl fi esbâbi'n-nuzûl*, (Tefsîru'l-Celâleyn ekinde) Mektebetü Yâsîn, yy., ts.
- es-Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed b. Ebi'l-Hasen el-Hus'amî *er-Ravdu'l-unuf fi tefsîri's-sireti'n-nebeviyyeti li'bni Hişâm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1409/1989.
- eş-Şâfi'î, Muhammed b. İdrîs *er-Risâle*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbilu'l-ibrâr*, tahk.: Muhammed Ali Azerşeb, Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Turâsi'l-Mahtut, Tahran 1429/2008.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî târihu'r-rusul ve'l-mulûk*, Dâru'l-Meârif, Kahire 1990.
- et-Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. Hasen *Mecme'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Türçan, Selim "Hûd Suresi 87. Âyette Geçen 'Salât(uke)' Kelimesi Örneğinden Hareketle Genel Bir Çeviri Eleştirisi", *GÜÇİFD*, 2005, c. IV, sayı: 7-8, ss. 105-120.
- Watt, W. Montgomery, *Kur'ân'a Giriş*, çev.: Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yay., Ankara 1998.
- ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1421/ 2001.